

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНОЗНАВСТВА ІМ. І. КРИП'ЯКЕВИЧА

ЗА СВОБОДУ

УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКИЙ ДІАЛОГ ТА СПРОБИ ПОРОЗУМІННЯ

стали заяви керівництва Радянського Союзу про визнання єдиним повноважним представництвом польського народу і єдиним визнаним СРСР тимчасовим урядом Польщі так званого Польського комітету національного визволення (ПКНВ) та оприлюднення інформації про укладену між урядом УРСР і ПКНВ угоду про «обмін населенням», що фактично означало виселення українців із Закерзоння з одночасним виселенням поляків з Галичини та Волині. Згадані події покляли край наївним сподіванням представників польського еміграційного уряду та командування АК у Західній Україні на можливості порозуміння з Радянським Союзом і повернення цього уряду як легітимного керівництва до Польщі й також розвіяли ілюзії щодо можливості повернення її східних кордонів станом на 1 вересня 1939 р.

Польське підпілля зазнало нових втрат; багато підпільників відчули «дежавю», пригадали арешти НКВС і переконалися, що більшовики порівняно з 1940–1941 рр. не змінилися й лише посилили арешти членів польської конспірації. Для АК «громом з неба» стала оприлюднена інформація про те, що польське населення виселять з Галичини та Волині. Стало зрозумілим, що західні альянти не матимуть жодного впливу на ініційовані польським урядом спроби відновити *status quo ante bellum*. Для тиску на СРСР польським політикам були потрібні нові союзники і їх вдалося дуже швидко знайти. «Новими союзниками» для польського еміграційного уряду та підпільних сил стали нещодавні «кандидати у партнери» – підпілля ОУН-Б, ЗП УГВР і ГК УПА.

УКРАЇНЦІ ТА ПОЛЯКИ В УМОВАХ СТАЛІНСЬКИХ РЕПРЕСІЙ НА ЗАХІДНИХ ЗЕМЛЯХ УКРАЇНИ (1939–1953)

Радянська і польська тоталітарні системи залишили болісний, незгладимий слід у житті українців і поляків середини ХХ ст. Приєднання Волині й Східної Галичини до СРСР і здійснення політики радянзації цих земель супроводжувалися масштабними політичними репресіями щодо місцевого населення, насамперед учасників українського і польського підпілля, й масовими депортаціями сотень тисяч громадян, яких компартійна влада вважала потенційно небезпечними і в яких вбачала приховану політичну загрозу. Значні зусилля радянські спецслужби спрямовували на знищення руху опору на західних землях України. Спочатку оперативно-чекістські групи, а згодом місцеві органи внутрішніх справ провели масові арешти діячів політичних партій і громадських організацій. В НКВС СРСР діяла спеціальна оперативна група, що розробляла численні документи польських державних відомств і розвідувальних служб, захоплені в ході радянської інтервенції в Польщу. За 1939–1940 рр. на основі цих матеріалів оголошено в розшук майже 59 тис. осіб, що входили до різних національних партій та організацій, а також працювали в колишніх польських розвідувальних і поліцейських органах²⁴⁴.

Українське підпілля. Протягом вересня–грудня 1939 р. радянські органи безпеки розгорнули широкий наступ на українське підпілля. На початку війни штаб-квартира ОУН перебувала в Кракові, спрямовуючи діяльність місцевих проводів. У

²⁴⁴Польское подполье на территории Западной Украины и Западной Белоруссии 1939–1941 гг. / редкол.: В. Комогоров и др. Варшава; Москва, 2001. Т. 1. С. 654.

західні області УРСР було перекинуто чимало бойових груп, які прагнули проти-діяти радянській владі. Сюди скеровано багато кур'єрів та емісарів, забезпечених необхідними документами і коштами, відповідними інструкціями і шифрами. Націоналістичне підпілля відчайдушно намагалося зірвати заходи з комунікації краю, всіляко перешкоджаючи утвердженню нового ладу.

Тим часом провідники ОУН прагнули зберегти підпільну організацію, проти якої сталінський режим розгорнув масштабні каральні акції. У цей початковий період встановлення радянської влади Провід українських націоналістів на чолі з А. Мельником доволі скептично оцінював можливості діяльності на західних землях України, а за деякими, щоправда, недостатньо підтвердженими свідченнями – навіть начебто видав наказ про саморозпуск ОУН в Західній Україні²⁴⁵. Однак більшість так званих крайовиків – членів організації, що залишилися на приєднаній до СРСР території, – виступала за рішучу боротьбу проти радянської влади. На цьому ґрунті поглибився конфлікт між мельниківцями і бандерівцями, що врешті призвів до відомого розколу.

На початку Світової війни Крайову езекутиву очолював В. Тимчій, наступниками якого стали спочатку В. Гасин, а потім – О. Грицак. Після вступу Червоної армії в Західну Україну кілька тисяч підпільників перейшли до Генерального губернаторства, щоб запобігти значним людським втратам. Загальна кількість членів ОУН, що залишилися на території УРСР, становила близько 10 тис. осіб. У січні 1940 р. з метою посилення підпільної мережі С. Бандера та його прихильники почали відправляти на західні землі так звані пробоеві, тобто ударні, групи, до яких входили найбільш досвідчені і підготовлені оунівці – від п'яти до 20 осіб в кожній. Першу таку групу очолював С. Пшеничний, однак спроба переходу кордону була невдалою. Другою групою командував І. Климів, вона зуміла успішно дістатися до Галичини, а потім – на Волинь²⁴⁶.

Поступово керівництво ОУН примножило зусилля, щоб пожвавити рух опору. В прилеглих з СРСР районах з'явилися спеціальні розвідувальні школи, склади з озброєнням і спорядженням. На німецько-радянському кордоні діяли пункти переправи, через які на західні землі України проникали підпільники. Краківський провід ОУН готував плани збройного повстання, спрямованого на повалення радянської влади і проголошення Української Самостійної Соборної Держави. У березні 1940 р. він прийняв рішення «перекинути на територію УРСР необхідну кількість ОУНівських кадрів з метою створення у Львові і на Волині штабів з підготовки збройного повстання...». Тоді ж було ухвалено: протягом двох місяців «освоїти територію», мати чітку картину про наявність повстанських сил, кількість зброї, настрої населення, можливості противника тощо, а також розширити підпільну мережу і сформувати воєнізовані частини та загони. За даними радянських спецслужб, при підготовці збройного повстання розвідка ОУН складала «чорні списки», до яких вносила прізвища «ворожих осіб» – представників партійних і державних органів, командного складу Червоної армії, працівників НКВС, громадського активу тощо. Згодом під час слідства член Львівського крайового проводу

²⁴⁵ Мірчук П. Революційний змаг за УССД (Хто такі «бандерівці», «мельниківці», «двійкарі»). Нью Йорк; Торонто; Лондон, 1985. Т. 1. С. 110.

²⁴⁶ Патриляк І. К. Військова діяльність ОУН(б) у 1940–1942 роках. Київ, 2004. С. 135, 143, 144.

ОУН І. Максимов твердив: «З цими особами в момент повстання повинні були розправлятися суворо, аж до фізичного знищення їх»²⁴⁷.

Керівництво ОУН прагнуло створити єдиний революційний фронт, спрямований проти сталінського режиму. Цей фронт мав об'єднати всі українські політичні партії, що існували в колишній Польській державі. Планувалося заснувати так званий Синьйорат, до якого входили б провідні діячі національного руху, – «кістяк майбутнього державного, господарського, культурного апарату». В момент повстання на Синьйорат покладалося завдання розгорнути військову підготовку населення в тилу, забезпечити повстанців продовольством, боєприпасами, обмундируванням і т. ін. Відповідні екзекутиви ОУН почали створювати Синьйорат в усіх областях і повітах, зокрема в слідчих матеріалах НКВС говорилося про існування таких структур у Станіславі й Калуші.

У березні 1940 р. НКВС провів другу велику чекістсько-військову операцію, щоб «викрити розгалужену антирадянську повстанську організацію українських націоналістів...». У ході операції арештовано все керівництво Львівської крайової екзекутиви ОУН, а також деяких керівників окружних, повітових і надрайонних проводів. У доповідних записках, що надсилали з Києва до Москви, говорилося про ліквідацію «основного активу цієї організації». Проте подальші події засвідчили: незважаючи на масштабні репресії, на масовий терор, зламати український національний рух влада не змогла.

За таких складних умов Краківський центр ОУН розпочав відновлення конспіративної мережі. До Львова було скеровано досвідчених підпільників Д. Мирона і Л. Зацного, які зуміли доволі швидко сформувати Крайову екзекутиву. Вона розгорнула підготовку збройного виступу, створивши спеціальний штаб. У документах радянських спецслужб зазначалося, що Крайова екзекутива «розраховувала не тільки на свої сили, але й на інтервенцію однієї із сусідніх з СРСР держав...». Заразом радянські органи безпеки вважали, що «Краківський центр ОУН вів переговори з рядом урядів іноземних держав про пряму інтервенцію проти Радянського Союзу»²⁴⁸.

Протягом кількох місяців Д. Мирон, який очолив Крайову екзекутиву, поновив керівний склад ОУН різних рівнів. Він перевів нових провідників на нелегальне становище і забезпечив їх документами, коштами, зброєю. Створив у Львові і на периферії велику кількість конспіративних і явочних квартир, в яких зберігав найважливішу документацію, шифри, техніку і т. п. Налагодив ефективний кур'єрський зв'язок і надзвичайно жорстку конспірацію: кожному з керівників підпілля «присвоїв по декілька кличок і категорично заборонив навіть в шифровках згадувати справжні прізвища цих осіб»; усі явки і зустрічі переніс на вулиці, кожен таку зустріч попередньо обумовлював паролем тощо.

Влітку 1940 р., за оцінкою радянських спецслужб, чисельність ОУН в західних областях України досягла близько 5,5 тис. осіб. У серпні того ж року єдиний план збройного повстання, який також називали «мобілізаційним планом», було

²⁴⁷ Роман Шухевич у документах радянських органів державної безпеки (1940–1950) / ред. рада: С. Богунов та ін. Київ, 2007. Т. 1. С. 77, 99; Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). Ф. 16. Оп. 33. Спр. 53. Арк. 240–241.

²⁴⁸ Роман Шухевич у документах радянських органів державної безпеки (1940–1950). Т. 1. С. 100, 106, 320.

передано всім місцевим організаціям. Краківський центр ОУН і особисто С. Бандера наголошували, що повстання має відбутися одночасно на всій території України. Політичне керівництво ОУН вважало, що найбільш сприятливий момент для початку повстання – вступ СРСР у війну з Німеччиною, Туреччиною чи балканськими країнами. Тому самостійні збройні виступи були категорично заборонені, а головні зусилля спрямовані на гуртування сил і розвідувальну роботу.

У вересні 1940 р. НКВС провів чергову чекістсько-військову операцію, завдавши відчутного удару по українському рухові опору. Під час неї ліквідовано Львівську ексекутиву, Станіславський, Коломийський і Стрийський окружні центри, а також ряд низових організацій ОУН. Всього спецслужби розкрили 96 націоналістичних груп і осередків, арештувавши 1,1 тис. підпільників. Та все ж, попри значний масштаб проведеної операції, НКВС не вдалося схопити всіх членів Крайового проводу, зокрема Д. Мирона. Каральні органи не зуміли розгромити всі місцеві підпільні групи, а тому повною мірою мети не досягли.

Ті провідники, що unikнули арешту, за короткий час відродили організацію. Вони знову встановили зв'язки з Краківським центром і низовими ланками, змінили керівний склад в округах і районах. Посилили конспірацію і відсторонили від роботи всіх осіб, які потрапили в поле зору НКВС. Припинили працю з «Юнацтвом», особливо в селах, щоб запобігти можливим провалам. Перевели частину нелегалів за кордон, аби зберегти сили для прийдешнього повстання. Наприкінці жовтня 1940 р. на конспіративній квартирі у Львові було відновлено Крайову ексекутивну, яку очолив Д. Мирон і до якої увійшли провідники Станіславської, Тернопільської і Волинської організацій ОУН О. Луцький, Ю. Гуляк та І. Клімів²⁴⁹.

У грудні 1940 р. радянські органи безпеки провели наступну спеціальну операцію, продовжуючи жорстоке протистояння з українським національним рухом. Під час операції було арештовано 996 осіб, зокрема в областях: Львівській – 520, Станіславській – 235, Тернопільській – 133, Дрогобицькій – 42, Волинській – 56, Ровенській – 10 осіб. У докладній доповідній записці, яку І. Серов надіслав Л. Берії, зазначалося: «Загалом операція у всіх областях пройшла успішно, визначений для арешту контингент, за винятком одиниць, вилучений. Одним із позитивних моментів проведеної операції є те, що затримано головно актив оунівського підпілля».

За даними першого – обліково-статистичного – спецвідділу НКВС СРСР, усього за 1939 – травень 1941 рр. в західних областях України заарештовано більше 23 тис. українців. Протягом 1939 р. кількість арештованих становила близько 2,8 тис. осіб, 1940 р. – понад 15 тис. і січня–травня 1941 р. – 5,4 тис. осіб. У загальній чисельності заарештованих в західних областях УРСР і БРСР частка українців досягала в 1939 р. 15,6 %, у 1940 р. – 20,7 %, а на початку 1941 р. – 45,1 %. Більшість арештованих звинувачували в нелегальному переході кордону, належності до контрреволюційних організацій, контрреволюційній агітації, а також в антирадянських змовах²⁵⁰.

²⁴⁹ Роман Шухевич у документах радянських органів державної безпеки (1940–1950). Київ, 2007. Т. 1. С. 107, 149–151, 165.

²⁵⁰ ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 34. Спр. 8. Арк. 19; Горланов О. А., Рогинский А. Б. Об арестах в западных областях Украины и Белоруссии в 1939–1941 гг. *Исторические сборники «Мемориала»*. Москва, 1997. Вып. 1. Репрессии против поляков и польских граждан. С. 88–89, 104–105.

Польське підпілля. Не меншу небезпеку для сталінського режиму становив польський рух опору. Відразу після вступу Червоної армії на території східних воеводств почали виникати підпільні групи. Їх створювали політичні партії, громадські організації, молодіжні товариства, а також окремі патріотично налаштовані громадяни. Вже 17 вересня 1939 р. у Станіславі виникла Таємна військова організація (Tajna Organizacja Wojskowa), що виступила проти радянської інтервенції. 22 вересня того ж року у Львові постала Польська організація боротьби за волю (Polska Organizacja Walki o Wolność), яку очолив генерал М. Жегота-Янушайтіс. На початку листопада львівська організація налічувала близько 300 осіб, об'єднаних у три групи.

У перші місяці після вступу Червоної армії на територію західних земель України оперативно-чекістські групи фіксували численні факти непокори поляків і спроби створення ними антирадянських організацій. Так, у жовтні 1939 р. у зведенні про агентурно-оперативну роботу в Західній Україні нарком внутрішніх справ УРСР І. Серов звітував про існування у Львові повстанської організації, до якої входили насамперед молоді люди, що навчалася в гімназіях № 9 і № 10 (агентурна справа «Павутина»). Вони збиралися на нелегальні збори, мали радіопередавач для зв'язку з польськими військовими частинами, влаштували п'ять сховищ зброї (у самому Львові і в с. Зимна Вода). Ця організація «в основному вела роботу з підготовки збройного повстання проти Радянської влади»²⁵¹.

Серед багатьох підпільних організацій, створених відразу після так званого четвертого поділу Польщі, був Комітет захисту польського уряду. Ця організація виникла у м. Луцьку в період евакуації польських військ. За даними НКВС УРСР, вона налічувала близько 120 осіб і взаємодіяла з аналогічною організацією у Львові. На чолі згаданого Комітету захисту польського уряду стояв В. Сплава-Нейман, 1900 р. народження, що походив з дворянської сім'ї і працював бухгалтером в одному з луцьких банків. Місцеве управління НКВС УРСР завело агентурну розробку під назвою «Патріоти» і доволі швидко виявило коло учасників організації.

У документах НКВС написано, що підпільники займалися підготовкою збройного повстання проти радянської влади і планували «здійснення диверсійних актів у період воєнних дій англо-французьких військ проти СРСР». До керівництва організації входили також В. Мамчиць, Е. Пацієвський, М. Козлинський, С. Големський та ін. «На нарадах к-р організації обговорювалось питання про придбання зброї. У зв'язку з цим учасники організації займалися виявленням складів зброї, залишеної при відступі польськими військами, що було їм відомо від офіцерів, які емігрували». Під час арешту учасників організації вилучено три гвинтівки, 16 револьверів, холодну зброю.

За даними слідства, «керівництво організації визначило пункти: військові казарми, радіостанції, електростанцію, телефонно-телеграфну станцію, вокзал, будівлю НКВС, які належало піддати нападу повсталими в першу чергу». Для досягнення більш відчутного результату почалося створення молодіжної групи, а також місцевих філій організації в містах Володимирі-Волинському, Ковелі, Ківерцях. Були спроби формування подібної підпільної організації в м. Ровно, чим займався працівник міської пожежної охорони І. Вденковський. За словами

²⁵¹ Польское подполье на территории Западной Украины и Западной Белоруссии 1939–1941 гг. Т. 1. С. 938–941; ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 32. Спр. 33. Арк. 159.

І. Серова, така активність підпільників змусила НКВС «стати на шлях оперативної ліквідації цієї к-р організації»: у справі заарештовано 32 особи²⁵².

Тим часом відбулася зміна найвищого політичного керівництва Польщі. Президент країни І. Мосціцький назвав своїм наступником польського посла в Римі генерала Б. Веняву-Длугошовського, але під тиском французького та англійського урядів відмовився від такого рішення. Після певних вагань і чергових консультацій президент проголосив своїм наступником відомого державного діяча В. Рачкевича, а водночас відправив у відставку кабінет міністрів на чолі з Ф. Славоєм-Складковським. Новим польським прем'єром став лідер опозиції В. Сікорський, який також перебрав на себе обов'язки Верховного головнокомандувача. Еміграційний уряд перебував у Франції, керуючи боротьбою за відродження держави.

У листопаді 1939 р. генерал В. Сікорський створив у Парижі Союз збройної боротьби (СЗБ – *Związek Walki Zbrojnej*). Ця таємна військова організація діяла на території окупованої Польщі, але водночас вважалася складовою Війська Польського. На чолі СЗБ стояв генерал К. Соснковський, а після окупації нацистами Франції – генерал С. Ровецький. Територія довоєнної Польської держави поділялася на кілька регіонів, один з яких, «Львів», охоплював колишні Львівське, Станіславське, Тернопільське і Волинське воєводства. У регіоні СЗБ «Львів» сформувалися, своєю чергою, дві окремі організаційні структури – СЗБ-1 і СЗБ-2.

Перша з них виникла на основі вже згаданої Польської організації боротьби за волю. Її кур'єри зуміли дістатися до Франції, де одержали вказівки еміграційного уряду щодо створення Союзу збройної боротьби. Проте радянські спецслужби натрапили на слід польського підпілля, заарештувавши генерала М. Жеготу-Янушайтиса. У грудні 1939 р. кур'єр Т. Стровський доставив до Львова паризькі інструкції, що поклало початок формуванню СЗБ-1. Цю структуру очолив полковник В. Жебровський, який за короткий час розгорнув широку конспіративну мережу.

Інша група постала на базі таємної військової організації Служіння зв'язці Польщі (СЗП – *Służba Zwycięstwu Polski*). Цю організацію було створено 26 вересня 1939 р. у Варшаві генералом М. Токажевським-Карашевичем. Під кінець грудня того ж року до Львова прибув емісар СЗП майор А. Кльоц, який почав гуртувати навколо себе польських підпільників. Командування Львівським округом СЗП доручили підполковнику Я. Соколовському, який уже в січні 1940 р. перетворив підпорядковану йому структуру на СЗБ-2.

Не маючи належної інформації про стан справ на окупованій території, Головне командування Союзу збройної боротьби призначило комендантом регіону № 3 у Львові генерала М. Жеготу-Янушайтиса. Коли ж стало відомо про арешт цього генерала, паризьке керівництво вирішило призначити замість нього генерала М. Токажевського-Карашевича. Невдовзі на нього було покладено ще складніші обов'язки – коменданта всієї зони радянської окупації. Однак дорогою з Варшави до Львова генерал М. Токажевський-Карашевич потрапив до рук НКВС.

Між двома названими організаціями – СЗБ-1 і СЗБ-2 – відразу виник серйозний конфлікт через політичні розбіжності, що існували між проводами обох груп. Лідери СЗБ-1 дотримувалися переважно ендецьких поглядів, а СЗБ-2 належали до табору пілсудчиків. Перші вважали за необхідне цілковито підпорядкувати

²⁵²ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 32. Спр. 13. Арк. 515, 518, 319.

конспіративну мережу емігрантському урядові в Парижі. Другі ж займали проти-лежну позицію: керівництво підпільним рухом повинно перебувати в краї. Спроби з'єднати чи хоч би зблизити групи результату не дали.

Ще в грудні 1939 р. до СЗБ-1 приєдналося близько 300 членів Союзу польських організацій (Związek Organizacji Polskich), очолюваних полковником З. Зайончковським. Навесні наступного року до СЗБ-1 увійшло приблизно 100 членів групи поручника С. Жарчевського. Організація поповнювалась також за рахунок інших підпільних формувань. Її чисельність стрімко зростала, проте це негативно позначалося на конспірації. Загальна кількість членів СЗБ-1 становила від 10 тис. до 15 тис. осіб. У вирок у справі керівництва організації мовилося про 20 тис. членів.

Друга структура – СЗБ-2 – також прагнула розгорнути широку конспіративну мережу. Комендантом СЗБ-2 став підполковник Я. Соколовський, його заступником – майор З. Добровольський, а начальником штабу – майор А. Кльоц. За свідченням учасника польського підпілля Е. Голі, на початку 1940 р. в складі СЗБ-2 існували округи «Волинь», «Станіслав» і «Тернопіль». Їх очолювали, відповідно, ксьондз С. Зентара, підполковник В. Смеречинський та З. Вундерліх. Проте насправді ситуація була значно складнішою: на Волині діяли дві групи СЗБ (одна – в межах СЗБ-1, інша – самостійно), округ «Станіслав» підтримував зв'язки з СЗБ-1 та СЗБ-2, а округ «Тернопіль» підпорядковувався СЗБ-1²⁵³.

Діяльність Союзу збройної боротьби була спрямована на політичну, військову та ідейну протидію сталінському режимові. Метою СЗБ-1 і СЗБ-2 стала підготовка збройного повстання, а також здійснення розвідувальної роботи, саботажних акцій, диверсій тощо. Обидві згадані структури створили політичні репрезентації – Громадсько-політичний комітет (Komitet Społeczno-Polityczny) при СЗБ-1 та Національну раду (Rada Narodowa) при СЗБ-2. Обидві організації робили спроби встановити стосунки з українськими політичними колами, зокрема СЗБ-1 з петлюрівськими, а СЗБ-2 – з митрополитом А. Шептицьким (однак всіляко протистояли ОУН). Нарешті, СЗБ-1 і СЗБ-2 займалися пропагандистською діяльністю, серед іншого видавали бюлетені.

Радянські спецслужби доволі швидко вистежили польське підпілля. Цьому сприяли арешти керівництва Польської організації боротьби за волю (осінь 1939 р.), кур'єрів Союзу збройної боротьби братів Ю. та С. Жимерських (січень 1940 р.), емісара Головного коменданта СЗБ Т. Стровського (січень 1940 р.), емісара еміграційного уряду Е. Голі (березень 1940 р.). Органи НКВС зуміли глибоко проникнути в польську конспіративну мережу, заарештувавши керівний склад і актив підпілля. Вони насадили там свою агентуру і в підсумку – майже повністю паралізували польський рух опору.

²⁵³Wnuk R. «Za pierwszego Sowietą». Polska konspiracja na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej (wrzesień 1939 – czerwiec 1941). Warszawa, 2007. S. 45–46, 65–66; Mazur G. Walka NKWD ze Związkiem Walki Zbrojnej na Kresach Południowo-Wschodnich w świetle dokumentów z polskich archiwów w Londynie. *Europa Nieprowincjonalna. Przemiany na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej (Białoruś, Litwa, Łotwa, Ukraina, wschodnie pogranicze Rzeczypospolitej Polskiej) w latach 1772–1999*. Warszawa, 1999. S. 669–670; Польща та Україна у тридцятих–сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб. Варшава; Київ, 2004. Т. 3. Польське підпілля 1939–1941. Від Волині до Покуття. С. 730, 744.

У розробці Союзу збройної боротьби брали участь 22 агенти, що викрили чимало підпільників. Радянські спецслужби встановили у Львові контроль за 12 явочними квартирами СЗБ, три з яких призначалися для кур'єрів з Варшави. За 1939–1940 рр. викрито 63 великі та 269 дрібних польських таємних організацій, що діяли в західних областях УРСР. За цей час заарештовано майже 9,9 тис. осіб, причетних до польського руху опору. До вищої міри покарання засуджено 124 особи, звинувачених у контрреволюційних злочинах. Усі ці репресії сіяли страх і неспокій серед польського населення.

За даними першого спецвідділу НКВС СРСР, у 1939 – травні 1941 рр. в західних областях України арештовано понад 22 тис. поляків. Протягом 1939 р. кількість арештованих становила 5,4 тис. осіб, 1940 р. – 15,5 тис. осіб і січня–травня 1941 р. – більше 1,1 тис. осіб. У загальній чисельності заарештованих в західних областях УРСР і БРСР частка поляків досягала в 1939 р. 54,5 %, у 1940 р. – 38,3 % і на початку 1941 р. – 28,1 %. Зазначимо, що кількість арештованих на приєднаних територіях становила значний відсоток від загального числа арештованих в СРСР, а саме: в 1939 р. – 65,6 %, у 1940 р. – 56 % і січні–травні 1941 р. – 32–34 %²⁵⁴.

Однак навіть за такого жорсткого, зокрема й агентурного контролю радянських спецслужб за польським національним рухом, керівництво НКДБ УРСР не могло цілковито придушити чи опанувати його. Навесні 1941 р. заступник наркома державної безпеки УРСР С. Савченко констатував: «Не дивлячись на наявні серйозні сигнали про активізацію антирадянської діяльності польського підпілля, УНКДБ Західних областей, за винятком Львова, не розгорнули належної глибокої агентурної і слідчої роботи, обмежуючись окремими заходами, які не забезпечують повного викриття організуючих центрів, складу організації, наявної зброї, технічних засобів, каналів зв'язку, що йдуть за кордон»²⁵⁵.

Перша депортація. Особливою формою політичних репресій стали масові депортації населення. Далеко не всі мешканці Західної України вітали прихід радянських військ, частина громадськості критично поставилась до розпочатих перетворень. Сталінський режим вбачав у багатьох прошарках суспільства «класових ворогів», причому це звинувачення стосувалося навіть тих, хто виявляв особисту покору і лояльність.

Однією з таких ворожих груп радянська влада вважала осадників. Це були насамперед колишні польські офіцери і солдати, які брали участь у радянсько-польській війні 1919–1920 рр. й отримали земельні наділи на території Західної України. Крім того, до числа осадників належали й цивільні особи, переважно польські селяни з центральних воєводств, які здобули землю на сході внаслідок парцеляції поміщицьких маєтків.

²⁵⁴ Польща та Україна у тридцятих–сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб. Т. 3. Польське підпілля 1939–1941. Від Волині до Покуття. С. 766–850; Польское подполье на территории Западной Украины и Западной Белорусии 1939–1941 гг. Т. 1. С. 28–32, 454, 654; История советских органов государственной безопасности. Москва, 1977. С. 321; ГДА СБУ. Ф. 42. Спр. 46. Арк. 8; Горланов О. А., Рогинский А. Б. Об арестах в западных областях Украины и Белоруссии в 1939–1941 гг. *Исторические сборники «Мемориала»*. Вып. 1. С. 83–85, 88–89, 104.

²⁵⁵ ГДА СБУ. Ф. 9. Спр. 43, т. 1. Арк. 43.

Військові осадники мали право носити зброю і поселялися насамперед у прикордонних повітах, неподалік польсько-радянського кордону, тоді як цивільні засновували свої колонії у всіх східних воєводствах, зокрема в Галичині (до 1937 р. у Львівському, Станіславському, Тернопільському і Краківському воєводствах виникло 26 тис. нових господарств). Осадники створили власну організацію, яка восени 1937 р. об'єднувала майже 16,6 тис. осіб.

Радянські органи безпеки уважно стежили за розвитком військового осадництва. В одній із довідок подали детальний опис його історії і розлогу статистику. За даними радянських спецслужб, у складі військових осадників було 17 % офіцерів, 83 % рядових і підофіцерів. Близько 4 тис. осадників мали різні нагороди, серед них 750 осіб – найвищу державну відзнаку орден «Віртуті Мілітарі». Радянські спецслужби робили висновок: осадництво є «міцною опорою уряду в східних воєводствах»²⁵⁶.

У перших числах грудня 1939 р. нарком внутрішніх справ СРСР Л. Берія в листі до ЦК ВКП(б) запропонував виселити всіх осадників і членів їхніх сімей (акцію провести до 15 лютого 1940 р.). Ще через кілька днів Політбюро ЦК ВКП(б) підтримало пропозицію наркома (рішення № П 9/158), а РНК СРСР прийняла відповідну постанову за № 2010-558 сс. Протягом кількох тижнів наркомати внутрішніх справ УРСР і БРСР повинні були підготувати списки сімей, що підлягали виселенню.

Тоді ж вийшли чергові постанови РНК СРСР, зокрема за № 2122-617 сс від 29 грудня 1939 р. «Про спецпереселенців-осадників». Цією постановою союзний уряд затвердив низку документів НКВС СРСР: Інструкцію про порядок переселення польських осадників, Положення про спецселища і трудове влаштування осадників, а також штати районної та селищної комендатур. Уряд зобов'язував Наркомат торгівлі СРСР виділити Наркомату лісової промисловості СРСР додаткові продовольчі і промтоварні фонди на 21 тис. сімей депортованих. Крім того, НКВС СРСР мав одержати 17,5 млн крб на витрати, пов'язані з переселенням осадників, а Наркомліс СРСР – 14 млн крб на їхнє господарське облаштування.

Іншою постановою за № 2124-620 сс РНК СРСР затвердила порядок використання майна осадників. Згідно з нею, вся земля виселених сімей, за винятком уже розподіленої між селянами, переходила в земельні фонди обласних виконавчих комітетів для надання колгоспам і радгоспам. Будинки осадників планували використовувати для організації шкіл, лікарень, дитячих садків, сільських рад і правління колгоспів тощо. Коні, худоба та інвентар передавали новостворюваним колгоспам і радгоспам. Союзний уряд передбачав такий самий порядок використання майна працівників лісової охорони.

У січні 1940 р. ЦК ВКП(б) і РНК СРСР прийняли спільну постанову за № 7938 сс «Про додаткове розселення спецпереселенців-осадників». У зв'язку зі збільшенням кількості осіб, які підлягали депортації, НКВС СРСР дозволяли «передати для трудового використання на гірничих і лісозаготівельних роботах Наркомату Кольорової Металургії до 5 000 сімей спецпереселенців-осадників».

²⁵⁶Stobniak-Smogorzewska J. Kresowe osadnictwo wojskowe 1920–1945. Warszawa, 2003. S. 101, 103, 370; Ciesielski S., Hryciuk G., Srebrakowski A. Masowe deportacje ludności w Związku Radzieckim. Toruń, 2004. S. 209; ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 18. Арк. 112, 115.

Отже, політичне керівництво СРСР передбачало використати депортованих не тільки на лісових розробках, але й на видобутку золота й мідної руди²⁵⁷.

Питання виселення осадників і «лісників» неодноразово розглядало Політбюро ЦК КП(б)У. Так, на засіданні, що відбулося 19 січня 1940 р., заслухали повідомлення наркома внутрішніх справ УРСР І. Серова. Після відповідного обговорення Політбюро ЦК КП(б)У прийняло розгорнуте рішення, що складалося з десяти пунктів. У ньому зазначалося, що виселенню на загальних підставах підлягали також «сім'ї осадників і лісової охорони – українців, які значилися у воєводських списках, виявлених в процесі обліку осадників органами НКВС УРСР...». Республіканське партійне керівництво зобов'язувало секретарів обкомів і голів облвиконкомів детально ознайомитися з планами виселення, щоб «заздалегідь належно підготуватися до майбутньої операції». Воно вимагало від місцевих органів влади забезпечити «ретельне зберігання» майна осадників і працівників лісової охорони, які виселялися у віддалені райони СРСР. Для здійснення контролю за підготовкою акції у Волинську, Ровенську і Тернопільську області відряджався секретар ЦК КП(б)У М. Бурмистенко, а в Дрогобицьку, Львівську і Станіславську – голова Президії Верховної Ради УРСР М. Гречуха²⁵⁸.

Згідно з директивою Л. Берії, для керівництва операцією створили обласні оперативні трійки. Їх очолювали начальники відповідних управлінь НКВС: Волинської області – І. Білоцерковський, Дрогобицької – І. Зачепа, Львівської – К. Краснов, Ровенської – Р. Крутов, Станіславської – О. Михайлов, Тернопільської – О. Вадіс. До складу обласних трійок входили працівники центральних апаратів НКВС СРСР і УРСР. Для здійснення операції на місцях формували дільничні та повітові (районні) трійки. Великі міста було поділено на декілька оперативних дільниць. До роботи в цих трійках залучали працівників апаратів УНКВС і повітових (районних) відділень НКВС.

Підготовка акції починалася з обліку сімей осадників і працівників польської державної лісової охорони. Після цього дільничні й повітові (районні) трійки склали оперативні плани, на основі яких обласні трійки формували зведені плани. Так підготували плани проведення операції у всіх шести західних областях України і врешті – загальний план депортації. Звісно, всю підготовку до виселення вели в умовах цілковитої таємності, а день проведення акції повідомили місцевим керівникам перед самим її початком.

Акція з виселення осадників і «лісників» була проведена 10 лютого 1940 р. Напередодні відбулися наради за участю партійного і радянського активу та працівників органів державної безпеки. Згідно з інструкцією НКВС СРСР, що визначала порядок депортації, оперативні групи прибули на місця ще вночі. На світанку 10 лютого ці групи, що налічували по три особи, розпочали виселення наперед визначених сімей. Кожній групі доручалося виселити три сім'ї, починаючи з так званих куркульських родин і підозрюваних у «контрреволюційній активності». Старші груп одержували від начальника оперативної дільниці завдання на виселення, три анкети (особові справи) на голів сімей, маршрут конвоювання переселенців

²⁵⁷ Російський державний архів нової історії (далі – РГАНІ). Ф. 89. Оп. 69. Д. 3, л. 1–3; Д. 4, л. 1–3; Д. 5, л. 1–4; Д. 6, л. 17; Д. 7, л. 1.

²⁵⁸ ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 33. Спр. 10. Арк. 100–102.

та арештованих. Виселення розпочинали з особистого обшуку присутніх і загального обшуку будинку. Після цього старші в групах повідомляли сім'ї про виселення і пропонували відразу збиратися в дорогу. Людям дозволяли брати з собою одяг, білизну, взуття, посуд, гроші, продукти харчування, дрібний інструмент, але загальна вага вантажу не могла перевищувати 500 кг на сім'ю. В разі серйозної хвороби особу залишали на місці, а її виселення проводили після одужання.

На проведення обшуку і приготування сім'ї до переселення виділяли не більше двох-трьох годин. При виявленні зброї чи так званих контрреволюційних документів осадника заарештовували, а його рідних виселяли в загальному порядку. Члени оперативної групи конвоювали переселенців до первинного збірного пункту, де передавали їх під охорону. За інструкцією НКВС СРСР, «господарство та майно того, кого виселяли, старший оперативної групи залишає представнику місцевого органу влади і разом з цим представником підписує опис майна...»²⁵⁹.

За даними НКВС УРСР, зібраними напередодні операції, із західних областей республіки планували виселити 17 670 сімей, або 93 324 особи. В ході акції виселили 17 203 сім'ї, або 89 079 осіб. Частина осадників, працівників польської лісової державної охорони і членів їхніх сімей – 1 474 особи – залишили вдома через хворобу, 2 195 осіб не виявили на місці проживання, 488 зникли до початку операції, 65 сховалися під час операції і 23 особи втекли з-під конвою. Акцію з виселення осадників і «лісників» проводили 6,7 тис. оперативних груп, до яких входило понад 54 тис. осіб.

Депортація осадників і «лісників» відбувалася в складних зимових умовах. Один з керівників ГУЛАГу доповідав Л. Берії, що «багатьом осадникам не надали часу на те, щоб зібратися, деякі були посаджені у вагони тоді, коли члени їхніх сімей знаходилися на роботі, в гостях, у школі і т. д.». Особові справи переселенців оформляли надзвичайно недбало, вантаж перевозили без маркування. У згаданій доповідній записці (квітень 1940 р.) читаємо: «значна кількість переселенських сімей розбита: члени однієї сім'ї розселені в різних областях, пошук багажу досі не закінчено»²⁶⁰.

Друга депортація. Зі вступом Червоної армії на територію Західної України розгорнулася політична «зачистка» приєднаних земель. За ґрати кинуті польських чиновників, поліцейських, жандармів, великих поміщиків і підприємців. У тюрми потрапили керівники політичних партій, громадських організацій, культурних товариств, учасники українського й польського національного руху. В таборах і тюрмах опинилися тисячі людей, які, на думку влади, створювали реальну загрозу для системи. Проте на свободі ще залишалися їхні сім'ї, які начебто становили потенційну небезпеку для суспільства. Тому 2 березня 1940 р. Політбюро ЦК ВКП(б) прийняло рішення № П13/114, що передбачало виселення трьох категорій населення: сімей репресованих, повій та біженців. До першої категорії віднесено сім'ї військовополонених польських офіцерів і репресованих представників польського державного апарату, великих землевласників і промисловців, учасників повстанських організацій. До другої – зареєстрованих у документах польської поліції

²⁵⁹ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 33. Спр. 10. Арк. 129, 158, 218.

²⁶⁰ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 33. Спр. 10. Арк. 105–107, 126–131, 152, 159–160; Депортації: Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр.: Документи, матеріали. Спогади: у 3-х т. Львів, 1996. Т. 1: 1939–1945 рр. С. 97–98.

повій, які не змінили способу життя, не займалися суспільно корисною працею. До третьої – біженців, які виявили бажання виїхати на територію, що потрапила під владу Німеччини, але не були прийняті німецьким урядом.

Рішення найвищого політичного керівництва від 2 березня 1940 р. передбачало, що друга масова депортація із західних областей України стосуватиметься сімей репресованих. Ця акція мала супроводжуватися супутньою операцією, пов'язаною з виселенням відносно невеликої кількості повій. Ще через кілька днів – 5 березня – Політбюро ЦК ВКП(б) прийняло рішення про розстріл польських громадян, що утримувалися в таборах для військовополонених офіцерів і тюрмах західних областей України і Білорусії. Інакше кажучи, радянська влада хотіла одним жорстоким ударом покінчити не тільки з політичними опонентами, але й з їхніми родинами. Ці партійні рішення лягли в основу постанов союзного уряду за № 289-127 сс від 2 березня і № 497-177 сс від 10 квітня 1940 р. Так, друга постанова затверджувала Інструкцію НКВС СРСР про виселення із західних областей УРСР і БРСР сімей репресованих, повій та біженців. Постанова конкретно визначала коло тих, хто підлягав депортації, зокрема: «сім'ї утримуваних у таборах для військовополонених і в тюрмах колишніх офіцерів польської армії, поліцейських, тюремників, жандармів, розвідників, колишніх поміщиків, фабрикантів, чиновників колишнього польського державного апарату, учасників контрреволюційних, повстанських організацій...»²⁶¹.

Вищі партійні й державні інстанції СРСР постановили: виселити сім'ї репресованих в Акмолинську, Актюбінську, Кустанайську, Павлодарську, Північноказахстанську, Семипалатинську області Казахської РСР на 10 років, а також повій – у Казахську та Узбецьку РСР на п'ять років (за винятком прикордонних районів). Виселеним дозволяли брати з собою майно по 100 кг на особу, для громіздких речей виділяли окремі вагони. Депортованих мали перевозити в ешелонах по 55 вагонів кожний, в одному вагоні розмішувати 30 дорослих і дітей. Щодня вони мали одержувати обід і по 600 г хліба на особу, а на малолюдних станціях виходити під конвоєм на прогулянки.

Уже 7 березня 1940 р. нарком внутрішніх справ СРСР Л. Берія підписав наказ про створення оперативних трійок. Їх формували при управліннях НКВС західних областей УРСР і БРСР. На них покладалася практична реалізація рішень партії та уряду стосовно виселення сімей репресованих. Того ж дня Л. Берія видав директиву № 892/Б, в якій доручив до кінця березня скласти списки осіб, які підлягали виселенню. Йшлося не тільки про дружин і дітей репресованих, але й про їхніх батьків, братів і сестер, якщо вони проживали разом із сім'єю військовополоненого чи заарештованого. На чолі обласних оперативних трійок стали: Волинської області – І. Білоцерковський, Дрогобицької – І. Зачепа, Львівської – В. Сергієнко, Ровенської – Р. Крутов, Станіславської – О. Михайлов, Тернопільської – О. Вадіс. На місцях було створено дільничні чи районні трійки, які керували операцією в містах і районах. Великі міста поділили на кілька оперативних дільниць, зокрема Львів – на 12. Нарком внутрішніх справ УРСР І. Серов доповідав заступнику наркома внутрішніх справ СРСР В. Меркулову: «Вся підготовчо-облікова робота велася

²⁶¹ Гурьянов А. Э. Польские спецпереселенцы в СССР в 1940–1941 гг. *Исторические сборники «Мемориала»*. Вып. 1. С. 118; РГАНИ. Ф. 89. Оп. 69. Д. 8. Л. 1.

на основі попередніх матеріалів, одержаних слідством при викритті антирадянських формувань, даних агентури і на основі матеріалів, надісланих НКВС СРСР»²⁶².

Для прикладу, у Львівській області виселенню підлягало 3 548 сімей, що становило 10 491 особу. З них у Львові мешкало 1 742 сім'ї, які об'єднували 4 681 особу. В районах області депортацією керували начальники місцевих відділів НКВС. У Львові акцію проводило 12 оперативних трійок. Усього в області було сформовано 1 819 оперативних груп, до яких входило 5 745 осіб. Для проведення виселення з гарнізонів частин НКВС і РСЧА, а також господарських організацій мобілізували сотні автомашин. Лише у Львові передбачалося використати 470 вантажних та 120 легкових автомобілів. Загалом у всіх західних областях України було створено майже 4,1 тис. оперативних груп. Для порівняння: в операції з виселення осадників і «лісників» брали участь 6,7 тис. таких груп. Другу масову депортацію населення проводили: близько 3,7 тис. працівників державної безпеки, з яких більше половини становили відряджені зі східних областей УРСР, 3,9 тис. працівників міліції, з них 2,2 тис. – зі східних областей республіки, 3 тис. офіцерів і солдатів військ НКВС, а також представники місцевих партійних і державних органів²⁶³.

За рішенням найвищого політичного керівництва СРСР, другу масову операцію з виселення в західних областях України провели 13 квітня 1940 р. Влада взяла на облік 11 670 сімей, в яких налічувалось 35 326 осіб. Операцію розпочали на світанку, щоб «упоратися» за день. Кожна оперативна група діяла за чіткою інструкцією:

- у квартирах і будинках виселенців здійснювали обшук з метою виявлення зброї, вибухівки, антирадянської літератури і т. п.;
- після цього керівник опергрупи повідомляв, що за постановою уряду члени сім'ї підлягали виселенню;
- депортованим дозволяли брати з собою по 100 кг вантажу на кожного члена сім'ї;
- майно, що залишалося, описували; сім'я визначала довірену особу, якій доручала його продаж;
- ця особа зобов'язувалася упродовж 10 днів продати залишене майно, а вивчені кошти здати органам НКВС;
- одержані гроші органи внутрішніх справ повинні були відправити виселеній сім'ї;
- після обшуку, опису майна і передачі його довіреній особі «члени сім'ї доставляються під охороною до місця посадки і здаються комендантові ешелону за списками та особовими справами»;
- «залишені без майна житло й господарські споруди виселених сімей опечатаються органами НКВС і список їх передається місцевим органам влади».

Під час операції 13 квітня 1940 р. із шести західних областей України було вивезено майже 10,5 тис. сімей, або понад 32 тис. осіб. За даними НКВС УРСР, з окремих областей депортовано: Львівської – 3 003 сім'ї, або 8 958 осіб, Тернопільської – відповідно 2 096 і 6 374, Станіславської – 1 622 і 4 868, Ровенської – 1 436 і 4 535, Дрогобицької – 1 210 і 3 850, Волинської – 1 108 і 3 491. Усього тоді із

²⁶²ГДА СБУ. Ф. 42. Спр. 47. Арк. 14–21; Ф. 16. Оп. 33. Спр. 91. Арк. 164.

²⁶³ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 33. Спр. 10. Арк. 159, 160; Спр. 91. Арк. 165–166, 233–268, 288–292.

західних областей УРСР і БРСР виселили до Казахстану 61 тис. осіб, більшість з яких скерували на сільськогосподарські роботи в колгоспи (36,7 тис. осіб) і радгоспи (17,9 тис. осіб).

Документи, які зберігаються в Галузевому державному архіві Служби безпеки України, дають можливість оцінити якісний склад депортованого населення. Так, у доповідній записці за № 1500394 від 16 квітня 1940 р. члени Станіславської обласної трійки повідомляли, що за віком «виселений контингент» поділявся на такі групи: до 18 років – 2 014 осіб (41,4 %), від 18 до 50 років – 2 240 осіб (46 %), понад 50 років – 614 осіб (12,6 %). За національністю більшість виселених із західних областей України становили: поляки – 24 039 осіб (74,9 %), українці – 6 256 (19,5 %) та євреї – 1 311 осіб (4,1 %). Крім того, виселено 470 представників інших національностей, серед яких 234 росіяни.

За так званим політичним забарвленням основну частину депортованих становили: сім'ї офіцерів (9 733 особи), поліцейських (9 308), представників польських і українських «націоналістичних контрреволюційних» партій (4 651), «розвідників та агентури» (4 002), чиновників (1 848), поміщиків і фабрикантів (1 259) та ін. Зауважимо, що вивезені у квітні 1940 р. члени сімей репресованих одержали статус «адміністративно-висланих», який надавав їм ширші права, ніж мали осадники й «лісники» як спецпереселенці.

Водночас було проведено ще одну операцію – з виселення повій. За своїм масштабом вона значно поступалася основній акції, проте радянське керівництво надавало цій операції важливого значення. В офіційних документах зазначено про необхідність «очищення західних областей УРСР і БРСР від соціально-небезпечного елементу...». За даними НКВС УРСР, у ніч на 9 квітня 1940 р. із західних областей України виселено 737 повій, серед них зі Львівської області – 289 осіб, Дрогобицької – 153, Станіславської – 133, Ровенської – 68, Тернопільської – 54, Волинської – 40. За попередніми підрахунками, планували виселити 916 жінок, проте з різних причин деякі з них уникнули виселення (вийшли заміж, влаштувалися на роботу, змінили місце проживання, звільнені через вагітність і т. п.)²⁶⁴.

Третя депортація. На початку вересня 1939 р. десятки тисяч людей із західних і центральних районів Польщі залишили рідні домівки, рятуючись від війни. Вони рушили у східні й південно-східні воєводства країни, а найбільш рішучі – за кордон, в Угорщину та Румунію. У великих містах Західної України зібралися натовпи біженців, які заповнили парки, сквери та вокзали. Вони потерпали від холоду й хворіб, від нестачі харчів та одягу, але жили надією на краще, вірили у швидке повернення додому. В Західній Україні і Західній Білорусії зосередилося від 300 тис. до 500 тис. утікачів, більшість із яких була євреями.

У грудні 1939 р. між СРСР і Німеччиною досягнуто домовленості про обмін біженцями. Згідно з угодою передбачався виїзд польських громадян, за національністю українців і білорусів, на схід, а численних утікачів, які походили з етнічних

²⁶⁴ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 33. Спр. 91. Арк. 167, 169–171, 205, 223–224, 230, 292; Ф. 42. Спр. 47. Арк. 14; Ciesielski S., Hryciuk G., Srebrakowski A. Masowe deportacje ludności w Związku Radzieckim. S. 240–241, 251; Ciesielski S., Materski W., Paczkowski A. Represje sowieckie wobec Polaków i obywateli polskich. Warszawa, 2000. S. 14–15.

польських земель, – на захід. З цією метою створено три радянські евакуаційні комісії, що діяли в Білій Подлясці, Ярославі та Грубешові, а також відповідні німецькі комісії, розміщені у Бресті, Володимирі-Волинському (частково в Ковелі) та Перемишлі (частково у Львові, після закінчення роботи в Перемишлі). Керівником німецької комісії, створеної в січні 1940 р., став губернатор Краківського дистрикту О. фон Вехтер, а його заступником – майор жандармерії Г. Фладе.

Особливу увагу біженцям приділяли радянські спецслужби. Вони ретельно наглядали за цим «контингентом», створили широку агентурну мережу. За даними НКВС УРСР, після встановлення кордону з Німеччиною у західних областях України налічувалось майже 150 тис. біженців. Найбільше втікачів перебувало у Львівській, Дрогобицькій, Ровенській та Волинській областях – відповідно 65,2, 34,8, 18,9 і 18,8 тис. осіб. Помітно менше їх опинилося в Станіславській і Тернопільській областях – 7,6 і 4,3 тис. осіб. У вересні 1939 – січні 1940 рр. частина втікачів отримала дозвіл повернутися додому: на зайняті німцями землі перейшло понад 44 тис. осіб.

Передачею біженців займалася спеціальна урядова комісія. Вона визначила пункти переходу кордону – містечка Устилуг (Волинської області) та Перемишль (Дрогобицької області). Згодом у документах НКВС УРСР зафіксовано відправку біженців з міст Володимира-Волинського та Перемишля. Кількість охочих виїхати з СРСР значно перевищувала плани, встановлені німецькою стороною. Тому частині біженців було запропоновано відмовитися від переїзду, одержати радянське громадянство. Проте чимало вчорашніх утікачів наполягало на виїзді, категорично відмовляючись від отримання радянських паспортів.

Уже 2 березня 1940 р. Політбюро ЦК ВКП(б) прийняло рішення № П13/114, що передбачало виселення у віддалені райони СРСР трьох категорій населення: сімей репресованих, повій та біженців. У постанові йшлося про тих біженців, які виявили бажання виїхати на територію, що потрапила під владу Німеччини, але не були прийняті німецьким урядом. На підставі цього рішення найвищого політичного керівництва РНК СРСР ухвалила постанови за № 289-127 сс від 2 березня і № 497-177 сс від 10 квітня 1940 р. Зокрема, друга з них затверджувала Інструкцію НКВС СРСР про виселення із західних областей УРСР і БРСР згаданого «спецконтингенту».

На місцях було створено оперативні трійки, які готували плани чергової операції. За вказівкою Л. Берії, органи робітничо-селянської міліції розпочали паспортизацію біженців. Паралельно відбувалося «вилучення цього контингенту» зі стокілометрової прикордонної смуги. У середині червня 1940 р. в західних областях УРСР було взято на облік майже 16,9 тис. біженців, які дали згоду залишитися в Радянському Союзі. Більшість з них перебувала на території Львівської, Волинської і Дрогобицької областей – відповідно 7,4, 3,5 і 2,8 тис. осіб. У Ровенській, Тернопільській і Станіславській областях їх налічувалося 1,2, 1,2 і 0,8 тис. осіб.

Певна частина біженців, подолавши значні труднощі, зуміла повернутися на рідні землі. Проте для багатьох почалися нові випробування: нацистський режим жорстоко переслідував представників «неповноцінних рас». Станом на 7 травня 1940 р. західні області УРСР залишило 25,4 тис. біженців, зокрема через контрольно-пропускний пункт Перемишль – 16,2 тис. осіб та Устилуг – 9,2 тис. Серед них

налічувалось 9,6 тис. чоловіків, 9,4 тис. жінок і 6,4 тис. дітей, за національністю: 16 тис. поляків, 6,2 тис. українців, 388 німців, 48 євреїв та ін.²⁶⁵.

Однак німецька комісія оголосила, що 4 червня 1940 р. закінчує свою роботу. За даними НКВС УРСР, від 18 квітня до 4 червня того ж року з СРСР до Німеччини виїхало: через Перемишль і Львів – 31,5 тис. біженців, через Володимир-Волинський – 20,3 тис. Десятки тисяч людей прагнули залишити Радянський Союз, але німецька сторона відмовилася їх приймати. Основна частина біженців перебувала на Львівщині, причому більшість – у самому Львові. У зв'язку з цим нарком внутрішніх справ УРСР І. Серов доповідав у Москву, що вже «з 5 червня можна перейти до здійснення підготовчих заходів щодо виселення біженців». Нарком провів нараду з оперативними працівниками, на якій обговорив порядок проведення майбутньої операції. У записці на ім'я Л. Берії та В. Меркулова він виклав пропозиції учасників згаданої наради:

«1. 4 і 5 червня, тобто перед від'їздом Німецької делегації, розповсюдити чутку через агентуру, що обговорюється питання про додаткову передачу біженців, які залишилися, в тому числі євреїв.

Цій чутці біженці повірять, оскільки уже двічі німці поновлювали прийом біженців.

2. Від'їзд німецької комісії забезпечити так, щоб перед від'їздом не було спілкування німців із біженцями, таким чином залишатиметься невідомо: зовсім чи тимчасово німці поїхали.

3. Після від'їзду німецької комісії викликати “Тисячників” (біженців, які вели облік черги при реєстрації), яким заявити, що доки вирішиться питання про передачу біженців необхідно підготувати списки бажаючих виїхати в Німеччину. Причому, оскільки наявність великої кількості біженців у Львові порушує нормальне життя міста, тому місцева рада вирішила перевести всіх біженців у міста, де були пропускні пункти (Ковель, Волод. Волинськ, Перемишль).

4. Йдучи назустріч біженцям, залізниця надає вагони для перевезення безкоштовно й допускає можливість жити 2–3 дні у вагонах до передачі.

5. “Тисячники” повинні чітко, “Під особисту відповідальність” скласти списки біженців (раніше вони такі списки складали), з вказуванням даних, які нас цікавлять, та особистою розпискою біженця.

Контроль за складанням списків залишається за нашими оперпрацівниками.

6. Після складання таких списків “Тисячникам” видаються талончики з вказуванням вагона, номера ешелону, напрямку руху (Перемишль, Ковель, В. Волинськ) і станції посадки (Львів, Підзамча, Перземкувка). Ці талончики “Тисячники” під контролем наших оперпрацівників видають біженцям згідно зі списком.

7. Потім оголошується день посадки в ешелони для відправки. (Дається кілька годин між отриманням талончиків в ешелони і посадкою для того, щоб біженці, які проживають на околицях Львова, мали можливість забрати сім'ї та майно).

8. Посадивши біженців, ешелони скеровувати в бік зазначених пунктів. На першій же станції, після відправки, вагони з біженцями приймають конвойні війська НКВС й ешелон йде за призначенням.

²⁶⁵ГДА СБУ. Ф. 42. Спр. 47. Арк. 14–22 зв.; Ф. 16. Оп. 33. Спр. 55. Арк. 128–129; Спр. 91. Арк. 68–77.

Здійснення операції таким чином настійно диктують існуючі обставини термінового вивезення біженців, так як інші варіанти вимагатимуть багато часу і тим самим затримають проведення паспортного режиму відповідно до Вашої директиви.

Усі деталі легенди про вивезення біженців на контрольні пункти перевірені шляхом бесіди з біженцями, які, не знаючи наших намірів, схвалюють їх (подання вагонів, складання точних списків і т. д.)»²⁶⁶.

У першій половині червня 1940 р. обласні управління НКВС підготували докладні анкети на біженців. У такий спосіб було зареєстровано понад 60 тис. осіб, які прагнули виїхати з СРСР. Під час контрольної перевірки виявилось, що багато біженців при реєстрації вказували вигадані адреси. Тому місцеві управління НКВС здійснили суцільну перевірку населення регіону, щоб установити справжні місця проживання цього «контингенту». Для проведення акції в західні області УРСР відраджено працівників міліції з інших областей, зокрема до Львова – 350 осіб.

У всіх шести західних областях України було зафіксовано 30,2 тис. сімей біженців, які прагнули покинути Радянський Союз. Загальна кількість людей, взятих на облік органами НКВС, становила 63,5 тис. осіб, з них 12,4 тис. «одинаків». Основна частина біженців, що підлягали виселенню, перебувала в Львівській області (20,6 тис. сімей, 39,8 тис. осіб, з них 7,7 тис. «одинаків»). Значно менше їх налічувалось в інших областях: Волинській – 5,4 тис. сімей, 12,6 тис. осіб, Дрогобицькій – відповідно 1,8 і 5,5 тис., Тернопільській – 1,1 і 2,1 тис., Станіславській – 1 і 2,2 тис., Ровенській – 0,3 і 1,3 тис.

За вказівкою НКВС СРСР, операцію з виселення біженців провели 29 червня 1940 р. Лише у Львівській області, де кількість «контингенту» значно переважала, цю акцію розпочали раніше – 25 червня. За кілька днів до розгортання основної операції органи НКВС заарештували тут 3,4 тис. «одинаків». У ніч з 28 на 29 червня 1940 р. оперативні групи взялися за «вилучення» тисяч людей, яких влада вважала «соціально небезпечним елементом». До опергруп входили працівники державної безпеки і міліції, червоноармійці, а також місцеві активісти.

У п'яти західних областях України операцію загалом завершили протягом одного дня. Тільки на Львівщині через уже згадані обставини акція тривала кілька днів (до 1 липня включно). За цей час із західного регіону республіки було виселено 24,7 тис. сімей, або 57,8 тис. осіб (з них 9,2 тис. «одинаків»). Найбільше біженців депортовано з Львівської області (15 тис. сімей, 32,9 тис. осіб, з них 6,6 тис. «одинаків»), Волинської (відповідно, 4,1, 12, 0,8 тис.), Дрогобицької (2,6, 6,3, 1 тис.). З Тернопільської області виселили 1,2 тис. сімей, 2,6 тис. осіб, з них 557 «одинаків», Станіславської – відповідно 1 тис., 2 тис., 82, а Ровенської – 0,8, 2, 113 тис.

Як бачимо, кількість взятих на облік і «вилучених» біженців помітно відрізнялася. Це можна пояснити тим, що частина людей відмовилася від виїзду з СРСР і одержала радянські паспорти; деякі особи часто пересувалися і були зареєстровані в різних місцях; колишніх політв'язнів і хворих залишено на місці. З документів НКВС УРСР відомо, що «незначна кількість біженців сховалася напередодні та в момент самого виселення». Для пошуку втікачів міліція створила спеціальні оперативні групи, виставила пікети на головних магістралях і т. ін.²⁶⁷.

²⁶⁶ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 33. Спр. 75. Арк. 7–9, 17–24.

²⁶⁷ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 33. Спр. 55. Арк. 172, 174, 177–194, 247–249, 267–270.

За даними НКВС, у червні 1940 р. із західних областей України і Білорусії було виселено 80,6 тис. осіб, а за списками комендантів 57 ешелонів, якими вивозили біженців, – 75,2 тис. осіб. Більшість із них як спецпоселенців розміщено в дев'яти областях Російської Федерації, Алтайському та Красноярському краях, а також в автономних республіках РРФСР – Комі, Марійській та Якутській. Документи НКВС СРСР дають змогу визначити якісний склад депортованих: за даними на кінець другого кварталу 1941 р., основну частину виселених становили євреї – 84,1 %, поляки – 11,3 % та українці – 2,3 %. Серед депортованих налічувалось 38,7 % чоловіків, 34,8 % жінок і 26,5 % дітей. Більшість біженців походила з міст, серед них було немало лікарів, агрономів, учителів, наукових працівників²⁶⁸.

Четверга депортація. Навесні 1941 р. нарком державної безпеки УРСР П. Мешик доповідав М. Хрущову та В. Меркулову: «Матеріали закордонної агентури і слідства у справах перебіжчиків свідчать, що німці посилено готуються до війни з СРСР, для чого концентрують на нашому кордоні війська, будують дороги та укріплення, підвозять боєприпаси». При цьому Німеччина, за словами наркома, прагнула створити на території СРСР «п'яту колону», роль якої мала виконати ОУН. У доповідній записці зазначалося, що ця організація була «серйозною силою» і що ядро її становили нелегали, кількість яких у західних областях УРСР досягала близько тисячі осіб.

У зв'язку з цим П. Мешик пропонував «порушити питання про ліквідацію бази ОУН – сімей нелегалів, куркульства та сімей репресованих». Він пропонував «клопотати перед ЦК ВКП(б) і РНК СРСР про застосування до зазначених категорій осіб таких санкцій:

1. Розповсюдити закон про зрадників Батьківщини на учасників антирадянських організацій, які знаходяться на нелегальному становищі в західних областях УРСР, Чернівецькій та Ізмаїльській областях УРСР.

2. Сім'ї нелегалів, згідно з вказаним законом, – репресувати, майно конфіскувати.

3. Сім'ї заарештованих ОУН'івців виселити у віддалені місця Радянського Союзу.

4. Враховуючи, що основною базою ОУН є куркульство, здійснити виселення куркулів у віддалені області СРСР, а майно їх передати колгоспам²⁶⁹.

Політбюро ЦК ВКП(б) 14 травня 1941 р. прийняло рішення «Про вилучення контрреволюційних організацій у західних областях України». Воно зобов'язувало органи НКДБ і НКВС УРСР арештувати і відправити у заслання на поселення у віддалені райони СРСР строком на 20 років з конфіскацією майна: а) членів сімей учасників українських і польських націоналістичних організацій, глави яких перейшли на нелегальне становище і перехувалися від органів влади; б) членів сімей учасників націоналістичних організацій, глави яких були засуджені до вищої міри покарання.

²⁶⁸ Білас І. Г. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: у 2-х кн. Київ, 1994. Кн. 2. С. 156, 195, 200; Głowacki A. Sowiesi wobec Polaków na ziemiach wschodnich II Rzeczypospolitej 1939–1941. Łódź, 1998. S. 377; Земсков В. Н. Спецпоселенцы (по документации НКВД–МВД СССР). *Социологические исследования*. 1990. № 11. С. 7.

²⁶⁹ ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 34. Спр. 1. Арк. 289, 291.

У постанові ставилося завдання посилити агентурно-оперативну роботу спецслужб, зміцнити партійно-радянські кадри західного регіону України, скерувати на допомогу місцевим органам безпеки працівників з інших областей республіки, розквартирувати окремі підрозділи військ НКВС УРСР у «найбільш уражених бандитизмом районах...». Для організації боротьби з націоналістичним підпіллям Політбюро ЦК ВКП(б) відрядило в Україну заступника наркома державної безпеки СРСР І. Серова, який мав великий досвід роботи в республіці і добре знав оперативну ситуацію та місцеві кадри.

Четверта масова депортація населення із західних областей УРСР відбулася у травні–червні 1941 р. Виселення сімей нелегалів і засуджених до вищої міри покарання було проведено спочатку на Волині і Галичині (22 травня), а згодом – у Молдавії та Північній Буковині (13 червня). З цією метою створено обласні оперативні трійки НКДБ–НКВС, водночас діяли оперативна, організаційна, інформаційна групи, створено районні оперативні трійки та оперативно-військові групи. Для здійснення операції залучено місцевий партійний і радянський актив, добре обізнаний з ситуацією в конкретних населених пунктах.

Після прийняття політичного рішення, а згодом – відповідних наказів наркомів НКДБ і НКВС СРСР, проведено необхідну організаційну роботу. Вона значною мірою нагадувала підготовку попередніх депортацій населення, однак відзначалася меншим масштабом. Складено плани роботи обласних і районних трійок, сформовано списки сімей на виселення, проведено інструктивні наради з представниками районних трійок тощо. В західний регіон України прибули працівники спецслужб і міліції з Києва, Одеси та інших міст.

Керівники обласних оперативних трійок звертали основну увагу на райони, найбільш «засмічені оунівськими елементами». Саме в ці місцевості були скеровані головні оперативно-військові сили і партійно-радянський актив. Так, на території Волинської області такими «особливо враженими» районами були Луцький, Торчинський, Теремнівський, Ківерецький, Седлищанський та ін. За словами керівника оперативної трійки УНКДБ–УНКВС у Волинській області Т. Строкача, «в цих районах відзначено наявність добре озброєних банд...», що налічували до 20–25 осіб кожна²⁷⁰.

За попереднім планом, складеним обласною трійкою і затвердженим НКДБ УРСР, у Волинській області передбачали виселити 481 сім'ю нелегалів і засуджених до вищої міри покарання, всього 1 783 особи. З них: сімей нелегалів ОУН – 429, що налічували 1 581 особу; сімей нелегалів «польської контрреволюції» – 19, або 72 особи; сімей засуджених до вищої міри покарання – 33, або 130 осіб (за національністю: українців – 100 осіб, поляків – 26, інших – чотири особи).

Операцію з виселення в західних областях України розпочали 22 травня 1941 р. о четвертій годині ранку. Протягом дня в певних областях, крім наперед запланованих, додатково виселили кілька десятків сімей. Зокрема, у Волинській області планували депортувати 481 сім'ю, а «вилучили» 519 сімей (всього підлягало виселенню 1 783 особи, а фактично вивезено у віддалені райони СРСР – 2 139 осіб). Зазначимо, що ці підсумкові відомості наведені в доповідній записці

²⁷⁰Российский государственный архив социально-политической истории. Ф. 17. Оп. 162. Д. 34. Л. 156; ГДА СБУ. Ф. 42. Спр. 47. Арк. 28–29.

Т. Строкача заступнику наркома державної безпеки СРСР І. Серову від 27 травня 1941 р. (за попередніми даними, надісланими в Москву 22–23 травня і зазначеними в доповідній записці НКДБ СРСР, скерованій в ЦК ВКП(б) 23 травня, кількість виселених з області була іншою – 2 079 осіб).

Близько третини депортованих навесні 1941 р. становили діти. Серед 2 139 осіб, виселених з Волинської області, налічувалось 785 дітей, тобто 36,7 %. За національною належністю зі вказаної області було депортовано: членів сімей нелегалів: українців – 1 824 особи, поляків – 106 осіб; членів сімей засуджених до вищої міри покарання: українців – 151, поляків – 54, євреїв – 10, інших національностей – 6 осіб (разом 2 131 особа). Тоді ж виселено дві сім'ї священників як «пособників і переховувачів нелегалів ОУН», що налічували вісім осіб (отже, всього в області 2 139 осіб)²⁷¹.

На відміну від попередніх депортацій, коли виселені мали статус спецпереселенців і адміністративно-висланих, теперішній «спецконтингент» належав до категорії засланих на поселення. У травні з шести західних областей України «вилучили» 11,1 тис. осіб, а в червні з Молдавської РСР, Чернівецької та Ізмаїльської областей УРСР – ще близько 30 тис. Депортованих розселили у віддалених районах Російської Федерації, а також у Казахській РСР.

У доповідній записці НКДБ СРСР в ЦК ВКП(б) від 23 травня 1941 р. зазначалося: «операція з виселення сімей репресованих чи тих учасників контрреволюційних організацій, які знаходяться на нелегальному становищі, в західних областях УРСР, за даними на 22 годину 22 травня, закінчена повністю». Під час здійснення цієї операції оперативним групам НКДБ–НКВС подекуди «було вчинено збройний опір». У ході цієї акції в західних областях України спецслужби «вилучили 66 нелегалів», зокрема вбили сімох осіб і поранили п'ятьох. Внаслідок перестрілки з нелегалами загинули два члени оперативних груп, поранення отримали три особи²⁷².

Зі спогадів відомо, що оперативні групи, працівники міліції, представники місцевої влади грубо і безцеремонно ставилися до депортованих, серед них жінок, старих і дітей, нерідко порушуючи їхні найелементарніші права, передбачені інструкціями про виселення НКДБ і НКВС СРСР. З іншого боку, у відповідь на операцію з виселення оунівське підпілля здійснило низку терористичних актів, спрямованих проти місцевих партійних і радянських діячів. Так, того ж 22 травня 1941 р. боївка ОУН вчинила напад на с. Личани Камінь-Каширського району, під час якого загинуло дев'ять представників сільського активу²⁷³.

За матеріалами радянських спецслужб, що зберігаються в Галузевому державному архіві Служби безпеки України, можна встановити загальну кількість депортованих у 1940–1941 рр. із шести західних областей України: Волинської,

²⁷¹ ГДА СБУ. Ф. 42. Спр. 47. Арк. 29–30; НКВД–МВД ССРСР в боротьбі з бандитизмом і вооруженим націоналістическим підпольем на Западній Україні, в Западній Білорусії і Прибалтиці (1939–1956): сб. док. / сост.: Н. И. Владимирцев, А. И. Кокурин. Москва, 2008. С. 39.

²⁷² Гуриянов А. Э. Масштабы депортации населения в глубь СССР в мае–июне 1941 г. *Исторические сборники «Мемориала»*. Вып. 1. С. 138; НКВД–МВД ССРСР в борьбе с бандитизмом... С. 39.

²⁷³ ГДА СБУ. Ф. 42. Спр. 47. Арк. 34.

Дрогобицької, Львівської, Ровенської, Станіславської і Тернопільської²⁷⁴. Під час першої масової акції (лютий 1940 р.) із цього регіону виселили близько 89,1 тис. осіб, протягом другої (квітень 1940 р.) – 32,1 тис., третьої (червень 1940 р.) – 57,8 тис. і четвертої (травень 1941 р.) – 11,1 тис. осіб. Отже, за 1940–1941 рр. сталінський режим депортував із шести названих областей 190,1 тис. осіб.

Основну частину виселених становили жінки, діти і старі, хоча повної статистики з цього приводу за браком відповідних розсекречених документів встановити не вдалося. За національною належністю більшість депортованих із західних областей УРСР становили поляки: понад 80 % репресованих під час першої акції, близько 75 % – у другій, в наступних акціях частка поляків була значно меншою. Проте загальна кількість депортованих поляків у чотирьох названих акціях сягнула більш як 100 тис. осіб, або понад 50 % виселених.

Другою за чисельністю національною групою були євреї: вони цілковито переважали серед депортованих біженців у третій акції з виселення (їх налічувалось тоді близько 48 тис. осіб, а їхня частка становила майже 75 %). Загалом частка євреїв серед усіх депортованих досягала дещо менше 30 %. Третьою національною групою були українці, які становили майже 20 % виселених у другій акції та абсолютну більшість серед виселених в останній, четвертій акції. За нашими підрахунками, загальна кількість депортованих українців сягала приблизно 25,5 тис. осіб, або 13,4 % від усіх виселених в ході чотирьох названих акцій.

Як зазначалося, у червні 1941 р. із Молдавської РСР, Чернівецької та Ізмаїльської областей УРСР було виселено ще близько 30 тис. осіб, однак докладної статистики цієї депортаційної акції, зокрема відомостей про чисельність та якісний склад виселених із двох українських областей, немає. Масові виселення населення були однією з форм політичних репресій сталінського режиму й відзначалися певними специфічними рисами: по-перше, адміністративним, тобто позасудовим характером; по-друге, так званою контингентністю, спрямованістю не на конкретну особистість, а на певні соціальні й національні групи громадян; по-третє, руйнуванням владою усталеного способу життя великих мас людей і нав'язуванням їм «соціально безпечного», з погляду панівної системи, способу поведінки і буття.

Депортації 1944–1946 рр. Відзначення в Україні та Польщі чергових роковин проведення депортацій 1944–1946 рр. і операції «Вісла» 1947 р. та так званої Волинської трагедії 1943 р. актуалізувало суспільно-політичні та наукові дискусії щодо причин українсько-польського військово-політичного протистояння у роки Другої світової війни та наслідків депортацій українців і поляків у 1944–1951 рр. Однак в Україні досі не проведено офіційної юридичної експертизи цих депортацій, комплексного розгляду трагедії тривалий час уникала також Верховна Рада та уряд України. Натомість повоєнні депортації поляків із Галичини і Волині прокуратура Польщі визнала злочином проти людства. Водночас суд Польщі підтримав рішення Інституту національної пам'яті у відмові відкривати слідство щодо визнання акції

²⁷⁴ Див. також: Литвин М. Р., Луцький О. І., Науменко К. Є. 1939. Західні землі України. Львів, 1999; Кучерепа М. М., Вісин В. В. Волинь: 1939–1941 рр. Луцьк, 2005; Polska 1939–1945. Straty osobowe i ofiary represji pod dwiema okupacjami / pod red. T. Szaroty i W. Materskiego. Warszawa, 2009; Баран В. К., Токарський В. В. «Зачистка»: політичні репресії в західних областях України у 1939–1941 рр. Львів, 2014.

«Вісла» 1947 р. злочином проти людства²⁷⁵. Щоправда, Комісія національних та етнічних меншин польського сейму у грудні 2012 р. підготувала загалом об'єктивну ухвалу щодо оцінки операції «Вісла», однак сейм тоді її не схвалив²⁷⁶. Проте чимало польських політиків прагнуть перевести увагу суспільства з цієї трагедії на волинські події 1943 р., які не лише праворадикали з кресових середовищ, але й представники влади, депутати сейму називають «людобуйством».

Українсько-польський військово-політичний конфлікт на завершальному етапі Другої світової війни, до розпалювання якого долучилися німецькі й радянські чинники, став приводом для радянського і польського керівництва вирішити заданений міжетнічний конфлікт шляхом міждержавного обміну територіями (офіційно «евакуації» або «трансферу») і проведення депортацій близько 700 тис. осіб – українців з Надсяння, Лемківщини, Холмщини і Підляшшя до УРСР (не менше 484 тис. осіб – переважно осадники, військовополонені, біженці, службовці) та поляків з Галичини, Волині (близько 752 тис. осіб) та Півдня України до Польщі²⁷⁷. Поляків відправляли із залізничних станцій Львів, Тернопіль, Самбір, Кам'янка-Буська, Рава-Руська, Володимир-Волинський.

Вказана переселенська акція мала, на думку керівництва СРСР, не лише нормалізувати вибухонебезпечну суспільно-політичну ситуацію на етнічному пограниччі, але й сприяти вирішенню повоєнних фінансово-господарських і демографічних проблем, зокрема на півдні та сході УРСР²⁷⁸. Для Варшави йшлося не лише про якнайшвидший розгром прикордонних відділів УПА, а й ліквідацію його матеріально-демографічної бази, асиміляцію опозиційно налаштованих громадян у новому польському середовищі, загалом про вирішення української проблеми в Польщі²⁷⁹. Підступні московсько-варшавські плани не зупинили тогочасні керівники США та Великої Британії, які розробляли конфігурацію західного кордону Польщі. Разом із новим радянсько-польським кордоном три керівники антигітлерівської коаліції схвалили на Кримській конференції 1945 р. необхідність репатріації в СРСР радянських громадян або емігрантів без громадянства. Репатріанти переважно потрапляли з німецьких концтаборів у радянські фільтраційні табори, а далі – в ГУЛАГ²⁸⁰.

Повоєнна комуністична Польща, на нашу думку, стала смиренним виконавцем злочинної політики Кремля. Як відомо, 21 квітня 1945 р. у Москві підписано польсько-радянський договір про дружбу, взаємодопомогу і співпрацю, який підтвердив сталінський погляд на нові кордони Польщі й радянський контроль над

²⁷⁵ Сподарик Г. Відкритий діалог. Розмова з головою Інституту національної пам'яті Л. Камінськи. *Наше слово*. 2012. 29 квітня.

²⁷⁶ Sejmowy projekt uchwały potępiającej akcję «Wisła». *Gazeta Wyborcza*. 2012. 6 grudnia.

²⁷⁷ Pisuliński J. Przesiedlenie ludności ukraińskiej z Polski do USRR w latach 1944–1947. Rzeszów, 2008. S. 508–509.

²⁷⁸ Цепенда І. Українсько-польські відносини 40–50-х років ХХ століття: етнополітичний аналіз. Київ, 2009. С. 332.

²⁷⁹ Баран В. Україна: новітня історія (1945–1991). Львів, 2003. С. 42–43.

²⁸⁰ Куницький М. Примусова репатріація радянських громадян до СРСР після Другої світової війни (український вектор). Луцьк, 2007. С. 140–186; Литвин В. Україна в Другій світовій війні (1939–1945). Київ, 2004. С. 420–421; Стрільчук Л. Причини третьої хвилі української еміграції. *Студії з архівної справи і документознавства*. Київ, 1998. Т. 3. С. 77–79.

суспільно-політичним життям у повоєнній Польщі. Власне він прив'язав країну до соціалістичного табору на чотири десятиліття²⁸¹.

Відзначимо і те, що депортації українського населення Лемківщини, Надсяння, Холмщини і Підляшшя 1944–1947 рр. здійснені не лише за згодою союзників антигітлерівської коаліції, але й координації зусиль СРСР і прорадянських режимів Польщі й Чехословаччини. Загалом депортацію українців із цього українського етнічного терену дослідники умовно поділяють на декілька етапів. Перший – від жовтня 1944 р. до липня 1945 р. в УРСР, який більшість польських і частково українських авторів характеризує як відносно (або формально) добровільний. Другий – від вересня 1945 р. до листопада 1946 р., коли переселення в УРСР здійснювало військо та інші репресивно-силові структури. Третій – від квітня до жовтня 1947 р., коли в ході операції «Вісла» брутально депортовано українців на так звані «понимецькі землі» Польщі. На території Лемківщини другий етап в основному завершився в липні 1946 р., а третій – у липні 1947 р. Щоправда, немало українських родин влада виселяла на захід ще у грудні 1949 – серпні 1950-х років²⁸². Заключний етап депортацій – вирівнювання польсько-радянського кордону – пройшов 1951 р. у районі Нижньо-Устрицького, Стрілківського і Хирівського районів Дрогобицької області. Загалом жертвами переселенсько-депортаційних акцій стало більше семисот тисяч українців Лемківщини, Надсяння, Холмщини, Підляшшя, Західної Бойківщини.

Лише для частини українців Дуклянщини, Короснянщини, частково Ясельського і Горлицького повітів, насамперед соціально незахищених і громадян лівих поглядів (малоземельних і безземельних; тих, хто втратив житло і худобу в роки війни), переселення наприкінці 1944 – першій половині 1945 рр. мало умовно добровільний характер. Вказана категорія людей повірила агітаційно-пропагандистським заходам польської цивільної і військової адміністрації, у складі яких служило чимало функціонерів НКВС і місцевих комуністів, почасти українців. До термінового виїзду у жовтні 1944 р. перших 50 лемківських сімей до 21 колгоспу Каланчацького району Херсонської області²⁸³ спонукали регулярні рейди-грабунки новоствореної польської міліції, а також мобілізація до Армії Людової чоловіків 1921–1924 рр. народження, яку населення Надсяння, Лемківщини, Холмщини бойкотувало. Неможливо було жити й у селах, які знищувало польське підпілля (або радикально налаштоване польське населення) у 1944 – на початку 1945 рр. Згадаймо насамперед с. Павлокома Бжозівського повіту, в якому під час атаки відділу Армії Крайової загинуло не менше 314 українців²⁸⁴. Польські збройні акції прагнули нейтралізувати Крайовий провід ОУН західних окраїнних українських земель (Закерзоння; провідник Я. Старух), якому підпорядковувалася воєнна округа «Сян» (командир М. Онишкевич), що об'єднала 26-й (Лемківський), 27-й (Любачівський) і 28-й (Холмський)²⁸⁵ тактичні відтинки. На цьому етапі підпілля ОУН і УПА здебільшого не протидіяло переселенським акціям, зважаючи на соціальний стан, політичні симпатії частини людей із Західної Лемківщини, Холмщини

²⁸¹ Дейвіс Н. Боже ігрище. Історія Польщі. Київ, 2008. С. 862–864.

²⁸² Nałagida I. Między Moskwą, Warszawą i Watykanem. Dzieje Kościoła grekokatolickiego w Polsce w latach 1944–1970. Warszawa, 2013. S. 189–190.

²⁸³ Буцко О. В. Украина–Польша: миротворческие процессы 40-х годов. Киев, 1997. С. 93–94.

²⁸⁴ Акція «Wisła». 1947. Dokumenty i materiały. Warszawa, 2012. S. 22.

²⁸⁵ Содоль П. Українська повстанська армія. 1943–1949. Довідник. Нью-Йорк, 1995. С. 180.

і Підляшшя, а також насиченість району польськими і радянськими регулярними частинами, підрозділами НКВС. Щоправда, цей етап «евакуації» з боку влади проходив неорганізовано: не вистачало утеплених вагонів, які, до того ж, приходили нерегулярно, що робило неконтрольованим процес транспортування людей зі станцій Люблін, Холм, Замостя, Парчев, Звезинець, Бугволонськ, Красностав, Жешів, Угнів та навіть Варшава. Радянофільські настрої у частини зубожілого населення підживлював план керівництва УРСР (сформульований наприкінці весни 1944 р.), який полягав у проведенні нового кордону, що захопив би регіон довкола Холма, одного зі столичних міст Галицько-Волинської держави. М. Хрущов намагався переконати Й. Сталіна в необхідності створення Холмської області УРСР, покликаючись на той факт, що українці становлять більшість населення регіону, який постійно переслідували поляки. І як тільки у липні 1944 р. Червона армія ввійшла в прикордонну зону, було організовано своєрідні «плебісцити», численні петиції та листи місцевих українців з Холмщини та Лемківщини до Києва і Москви щодо приєднання Закерзоння до УРСР. Оскільки вказаний план у Кремлі не схвалили, це спричинило певні суспільні негатиї в поведінці українців Польщі²⁸⁶.

Від серпня 1945 р. переселення українців повністю набуло ознак насильницького, оскільки польська влада залучила до цього процесу військо та інші силові структури. До кінця року проведено ще декілька спроб виселити втікачів із СРСР, насамперед південноукраїнського регіону. Щоб уникнути депортацій, тисячі лемків Новосанецького повіту записалися поляками і перейшли на римо-католицький обряд. Немало українців с. Вислока Великого, Токарня, Горб, Ославиця Сяноцького повіту 1946 р. втекли у Beskidські ліси. Щоб налякати непокірних, польське військо під командуванням радянських офіцерів того ж року декілька разів паціфікувало с. Завадка Морохівська Сяноцького повіту.

Переселенців, крім західних областей, розселяли на сході й півдні України, переважно в Запорізькій, Дніпропетровській, Херсонській, Одеській, Миколаївській областях, де відчувалася гостра господарська необхідність в робочій силі, а також на розмінованих територіях з вільним житлом, яке залишилося після депортацій 30–40-х років десятків тисяч родин з німецьких, польських, татарських, грецьких, болгарських і єврейських поселень. Не всі переселенці отримали від радянської

²⁸⁶ Детальніше див.: Депортації. Західні землі України: кінець 30-х – початок 50-х рр. Документи, матеріали, спогади: у 3-х т. / відп. ред. Ю. Сливка. Львів, 1996. Т. 1 (1939–1945 рр.). 749 с.; 1996. Т. 2 (1946–1947 рр.). 539 с.; 2002. Т. 3 (Спогади). 418 с.; Пиріг Р., Цепенда І. Листи Микити Хрущова з питань евакуації українського і польського населення за Люблінською угодою 1944 р. *Студії з архівної справи та документознавства*. Київ, 1998. Т. 3. С. 155–160; Сергійчук В. Трагедія українців Польщі. Документи. Тернопіль, 1997. 439 с.; Білас І. Депортація НКВС-МДБ і доля українського населення в Польщі: історико-правовий і суспільно-політичний аспект переселення. *Військо України*. 1993. № 4. С. 63–123; Гонтар Т. Польсько-українська угода 9 вересня 1944 р. про обмін населенням та створення апарату депортації. *Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Серія: Історія* / за заг. ред. М. Алексієвця. Тернопіль, 2002. Вип. 2. С. 123–127; Гонтар Т. Становище переселенців з Польщі в південних і східних областях УРСР 1944–1945 рр. *Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Серія: Історія*. Тернопіль: Лілея, 1998. Вип. 7. С. 146–155; Горний М. Вплив політики німецької окупаційної влади на формування настроїв українців Холмщини і Підляшшя напередодні виселення до УРСР. *Україна-Польща: історична спадщина і суспільна свідомість*. Львів, 2007. Вип. 2. С. 155–164.

влади одноразову грошову допомогу (500–2000 крб). Грошова реформа 1947 р. стала прихованою формою нового закабалення переселенців–боржників. Влада неохоче нараховувала людям похилого віку нові пенсії. Не завжди функціонери визнавали польські, чеські, австрійські та німецькі дипломи міжвоєнної і воєнної доби. Нерегулярно надходили продукти і товари широкого вжитку в спеціальні магазини облспоживспілки для переселенців. У багатьох населених пунктах західних областей неодноразово мобілізували населення на заготівлю палива для шкіл і лікарень, вивіз деревини для спорудження невеликих будинків для переселенців. Щоправда, досить активно проводили серед них політмасову роботу: підрастаюче покоління залучали до піонерських організацій, комсомолу, виборчих кампаній; кожен двір зобов'язували передплачувати одну-дві компартійні газети.

Особливо багато родин на півдні прийняла Запорізька (понад 8 тис. сімей) та Дніпропетровська область (майже 6 тис. сімей), які для багатьох асоціювалися зі Січчю, козацькими вольностями, гарною землею. Там переселенці навіть внесли свої заощадження у фонд придбання бойового літака для Червоної армії²⁸⁷. Однак на новому місці більшість депортованих загнали у колгоспи, усунули основну частину їхніх коней, корів, сільгоспінвентаря (підвод, соломорізок, віялок, плугів, борон); голови колгоспів нерідко відмовляли їм виділяти ділянки під городи. Зрештою, часто ці ділянки давали в обмін на заяву про вступ до колгоспу. У деяких колгоспах родини переселенців показували приклади високої працьовитості й трудової дисципліни (хоча за трудовень давали лише 200–500 г зерна), дехто швидко доріс до посад бригадирів і ланкових. Однак більшість не могла соціально адаптуватись у радянсько-комуністичну дійсність, невдоволення викликало й ігнорування владою релігійних потреб, російськомовне середовище, незвичний степовий клімат, брак води (криниць) і фуражу, шлункові розлади (через вживання солоної води), низькі врожаї картоплі. Нерідко й окремі місцеві мешканці, недобросовісні керівники колгоспів проводили або стимулювали самовільний виїзд «поляків» («польських бандитів»), якщо не в Польщу, то в західні області УРСР, поближче до рідних теренів, де ще не відчувалися наслідки голоду 1946–1947 рр., оскільки суцільну колективізацію там провели в наступні два роки²⁸⁸. До цього часу в західних областях було репресовано і депортовано десятки тисяч селян, які брали участь у національно-визвольній та антикомуністичній боротьбі, що звузило соціальну базу українського підпілля. Водночас у 1946–1948 рр. посилювалися позаекономічні методи наступу на депортованих одноосібників – погрожування, залякування, шантаж і нове виселення у віддалені північні і східні райони СРСР (табори і спеціальні поселення). Республіканські місцеві радянсько-партійні органи Волинської і Ровенської областей штучно підігрівали ворожнечу між українцями-переселенцями з Холмщини і Пряшівщини (Чехословаччини) з одного боку, і між

²⁸⁷Пронь Т. М. Повоєнне розмежування кордонів між СРСР/УРСР і Польщею (1944–1951 рр.). Миколаїв, 2012. С. 89–95.

²⁸⁸Детальніше див.: Наконечний В. Переселення лемків у 1940–1946 роках як трагедія найзахіднішої гілки українства. *Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка: Українознавство*. Київ, 2006. Вип. 10. С. 55–57; Наконечний В. Історична доля та культурне відродження лемків. *Етнічна історія народів Європи*. Київ, 2007. Вип. 22. С. 85–90; Наконечний В. Лемки в XV ст.: життя на етнічних землях та в нових геополітичних умовах: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 09.00.12 «Українознавство». Київ, 2008. 19 с.

переселенцями загалом і корінним українсько-польським населенням з іншого²⁸⁹. Водночас у повоєнний час із УРСР, насамперед західних областей, виїхало до Польщі близько 800 тис. осіб²⁹⁰. Чимало людей похилого віку, хворих, представників змішаних родин відмовлялися покидати рідні домівки.

Акція «Вісла». Документи підтверджують безаргументованість тези тогочасної польської влади про воєнну небезпеку напередодні акції «Вісла» у південно-східних воєводствах дій УПА і Самооборонних кушів, потуги яких у 1946–1947 рр. різко зменшилися (за різними даними від 1,3 тис. до 2,5 тис. осіб) внаслідок обезлюднення українських сіл, порушення системи матеріального і кадрового забезпечення українського підпілля. Власне взимку 1946–1947 рр. за ухвалою 3-ї Округи ОУН Закерзонського краю повстанські відділи трансформовано у невеликі групи (боївки), що розпорозилися у пристосованих до зимівлі схронах і невеликих селах, які були віддалені від польських гарнізонів і частин НКВС. Повстанці здебільшого уникали зустрічей із польським і радянським військом, не перешкождали роботі виборчих комісій (січень 1947 р.), перейшовши виключно до оборонної тактики дій. Знесилена українську військово-політичну опозицію влада могла спробувати нейтралізувати політичними методами, але цього не зробила. Представники польської центральної влади були налякані переговорним процесом між командуванням АК-ВіН і УПА щодо спільної антикомуністичної боротьби, можливості якої продемонструвала успішна збройна акція на Грубешів 27–28 травня 1946 р.²⁹¹.

²⁸⁹ Детальніше див.: Данилиха Н. Проблема забезпечення житловими і господарськими приміщеннями українців із Польщі в УРСР у 1944–1950-х рр. (На матеріалах західних областей України). *Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість*. Львів, 2007. Вип. 2: Депортації 1944–1951. С. 104–125; Довгалюк Х. Депортація українського населення з Польщі 1944–1946 рр. Політика уряду щодо депортованих. *Міжнародний науковий конгрес «Українська історична наука напорозі XXI століття» (м. Чернівці 16–18 травня 2000 р.)* / відп. ред.: Л. Винар, Ю. Макар. Чернівці: Рута, 2001. Т. 2. С. 333–341; Дрозд Р. Депортація українців Польщі в Радянську Україну в 1944–1946 рр. *Південний архів. Історичні науки*. Херсон, 2004. Вип. 16. С. 287; Заброварний Б. Депортації українського населення із Закерзоння в 1944–1947 роках. *Історіографічні дослідження в Україні* / гол. ред. В. Смолій. Київ, 2003. Вип. 13. Ч. 1: Україна і Польща: історія і сучасність. С. 359–385; Зашкільняк Л. Політика польської влади щодо українців у 1944–1947 рр. *Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість*. Львів, 2007. Вип. 2: Депортації 1944–1951. С. 165–171; Пронь Т. «Евакуація» – депортація українського населення з території Польщі на Україну відповідно до укладеної Угоди між урядами УРСР і ПР 9 вересня 1944 р. *Наукові праці: науково-методичний журнал*. Миколаїв, 2009. Вип. 81: Історичні науки. С. 57–62; Пронь Т. Переселення українського населення з Польщі на Південь України в 1944–1946 рр. (На матеріалах Миколаївської та Херсонської областей). *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика*. Київ, 2005. Вип. 9. С. 269–282.

²⁹⁰ Klimecki M., Karpus Z. Czas samotności. Ukraina w latach 1914–2018. Warszawa, 2018. S. 165.

²⁹¹ Детальніше див.: Літопис УПА. Нова серія. Київ; Торонто, 2009. Т. 12, кн. 1: Воєнна округа УПА «Буг». Документи і матеріали 1943–1952 / упоряд.: В. Мороз, О. Вовк. 800 с.; Літопис Української Повстанської Армії. Торонто; Львів, 1992. Т. 22: УПА в світлі польських документів; книга перша: Військовий суд Оперативної групи «Вісла» / упоряд. Є. Місило. 627 с.; Літопис Української Повстанської Армії. Торонто; Львів, 2003. Т. 39: Тактичний відтинок УПА 28-й «Данилів»: Холмщина і Підляшшя (Документи і матеріали) / ред. П. Потічний, упоряд.: П. Потічний, С. Шпак, Є. Штендера. 1044 с.; Літопис УПА. Нова серія. Київ; Торонто, 1999. Т. 2: Волинь і Полісся: УПА та запілля 1943–1944. Документи і матеріали / упоряд.: О. Вовк, І. Павленко. 723 с.; Сергійчук В. Український здви́г: Закерзоння. 1939–1947. Київ, 2004. 840 с.; Польсько-українські

Натомість Сеймовий закон про амністію від 27 лютого 1947 р. розповсюдився лише на польське підпілля (близько 53 тис. осіб), а це свідчило про те, що ОУН і УПА тоді вже не становили для польської комуністичної влади серйозної загрози. Амністія для військовиків АК закінчувалася 25 квітня, за три дні до початку операції «Вісла», цим нова влада прагнула нейтралізувати польську антикомуністичну опозицію – можливого ситуативного союзника ОУН і УПА у вирішенні українського питання. Репресовано й ієрархію та десятки священників Перемиської єпархії Греко-Католицької Церкви, які намагалися захистити своїх вірян від насильницьких дій різних польських збройних формувань і нової польської влади²⁹².

Вбивство повстанцями сотень «Хріна» і «Стаха» 28 березня 1947 р. під Балигородом генерала К. Сверчевського стало пропагандистським приводом і юридичним обґрунтуванням для влади до широкомасштабної воєнно-політичної операції «Вісла» (спершу її називали «Схід», «Жешівська», інколи – «Українська акція») проти УПА і швидкого переселення українського населення і мішаних (українсько-польських, українсько-білоруських) сімей на так звані «повернені землі» (насамперед північну Пруссію), звідки на захід виселено більше 2 млн німців. Аналіз комплексу документів і ходу операції засвідчує, що спеціальну ухвалу Політбюро ЦК Польської робітничої партії від 29 березня 1947 р. і постанову Президії Ради Міністрів від 24 квітня цього ж року, очевидно, було узгоджено з керівництвом СРСР і Чехословаччини. Показово, що розпочата 28 квітня операція, до якої залучено 17 350 солдат і офіцерів польського війська та прикордонників під командуванням досвідченого ген. С. Моссора (серед них було чимало недавніх воїнів Червоної армії), мала остаточно вирішити українську проблему в Польщі. Списки депортованих склали швидко, не перевіряли й відразу передавали командирам груп для реалізації операції. Зокрема, 442 ешелони з депортованими тиждень або й більше супроводжував військовий конвой. Однак в умовах холоду й антисанітарії до нового місця не доїхало сотні лемків, надсянців, холмщаків, чимало великої рогатої худоби²⁹³.

Особливо жорстокою була депортаційна акція, яку провела влада в липні 1947 р. у повітах Новий Санч і Новий Торг Краківського воєводства. Взагалі не брали до уваги ступінь лояльності та партійної належності, підпадали під виселення навіть сім'ї демобілізованих і солдат дійсної служби. «Заслужені» родини (відзначені за бойові заслуги, поранені, працівники виборчих комісій) мали переселяти окремим транспортом на кращі ділянки Сілезії, звідки депортовано німців.

На початку операції «Вісла» 6-та Воєнна округа УПА «Сян» не провела організованої акції проти виселення, оскільки польське військо значно переважало в силі. На цей час ще діяли курені «Залізняка» (повіт Любачів, Перемишль), «Байди» (Сянок, Лісько), «Рена» (Сянок, Ясло, Кросно), більшість з яких прагнула перебратися до Чехословаччини. Варшаву нервувало й те, що відділи УПА нерідко зав'язували

стосунки в 1942–1947 роках у документах ОУН та УПА: у 2-х т. / відп. ред. та упоряд. В. В'ятрович. Львів, 2011. Т. 1. 792 с.; Т. 2. 576 с. Переговорний процес між українським і польським рухами опору розглядає у цій книзі А. Боляновський.

²⁹² Детальніше див.: Прах Б. Духовенство Перемиської єпархії та Апостольської адміністрації Лемківщини. Львів, 2015. Т. 1: Біографічні нариси (1939–1989). 722 с.; Т. 2: Документи і матеріали (1939–1950). 855 с.

²⁹³ Akcja «Wisła». Dokumenty / opr. E. Misilo. Warszawa, 1993. S. 27–32; Akcja «Wisła». Dokumenty i materiały / wstęp, wybór i opr. dok. E. Misito. Warszawa, 2012. S. 25–30, 86.

конструктивний діалог із командуванням АК щодо протидії польській комуністичній владі. Зокрема, в таємному листі командира 7-ї військової дивізії округи Війська польського генерала Б. Зарако-Зараковського до міністра національної оборони М. Роля-Жимерського від 4 червня 1947 р. підкреслено: «Банди УПА на території 7 КВО встановили зв'язок з польськими реакційними бригадами («Ястшемба», «Млота» та іншими), а це створює вигідне для них становище в районі та сприяє розширенню бази їхньої діяльності також на повіти, в яких проживає польське населення»²⁹⁴. У цей же час, як свідчить міністр національної оборони М. Ролі-Жимерський, УПА поширило до повстанських командирів на Закерзонні листівку, в якій зазначалося: «Поводитися “коректно”, не проводити відплатних і каральних операцій... Нам йдеться про міжнародну арену, про формування антибільшовицької думки світу... Коректна поведінка по відношенню до населення необхідна передусім з огляду на те, що наші ведуть закордоном боротьбу з західними державами за визнання Української Повстанської Армії як повноправної. Мусимо давати знати про себе, але ще важливіше, щоб ми показали своє політичне і культурне обличчя, щоб нарешті зникло побоювання стосовно того, що можливо ми – “банда”»²⁹⁵.

Як відомо, за участю Центрального проводу ОУН-Б ще в листопаді 1943 р. на Волині проведено конференцію знедолених народів Європи і Азії (на ній були польські представники), яка схвалила ідею створення Антибільшовицького блоку народів. З цією метою у повоєнний період налагоджено діалог із польським підпіллям, представниками армії В. Андерса. Польським підпіллям надавали інформаційно-пропагандистські видання, розвідувальну інформацію²⁹⁶.

Зауважимо і те, що 1947 р. зуміли уникнути виїзду більшість українських і змішаних українсько-польських родин із деяких повітових міст. Власне підготовлений владою окремих наказ щодо міст так і не був реалізований. У містечках (зокрема у родичів і знайомих) знайшли прихисток чимало сільських сімей. У повітових містечках легше було й підробити або купити польські документи. Пасивно протидіяли політиці влади окремі українці, що працювали у повітових структурах Управління громадської безпеки. Уникли депортацій лише окремі офіцери Війська Польського, держслужбовці воеводської і повітових структур, залізничники, студенти столичних вишів, деякі лояльно налаштовані до влади священники.

Загалом у межах операції «Вісла» влада депортувала, за різними даними, від 137 до 150 тис. осіб, які проживали у 1 244 населених пунктах 19 повітів Краківського, Жешівського і Люблінського воеводств²⁹⁷. Водночас, як свідчать дані

²⁹⁴ Польща та Україна у тридцятих–сорокових роках ХХ століття. Варшава; Київ, 2006. Т. 5: Акція «Вісла». С. 398.

²⁹⁵ Там само. С. 272.

²⁹⁶ Степан Бандера у документах радянських органів державної безпеки (1939–1959) / за ред. В. Сергійчука. Київ, 2009. Т. 1. С. 541–542, 553–554, 582–685.

²⁹⁷ Детальніше див.: Документи про акцію «Вісла». *Україна і Польща між минулим і майбутнім* / ред. А. Павлишин. Львів: Видавничий центр «Фенікс», 1991. С. 18–24; Польща та Україна у тридцятих–сорокових роках ХХ ст. Невідомі документи з архівів спеціальних служб. Варшава; Київ, 2006. Т. 5. Акція «Вісла» 1947. 832 с.; Дискусія з теми «Акція «Вісла». *Україна–Польща: важкі питання* / наук. ред. М. Кучерепа. Луцьк, 2004. Т. 9. С. 17–35; Депортації українців і поляків: кінець 1939 – початок 50-х років (До 50-річчя операції «Вісла») / упоряд. Ю. Сливка. Львів, 1998. 132 с.; Дрозд Р. Акція «Вісла» – метод вирішення української проблеми у Польщі. *Депортації українців і поляків:*

українського підпілля, у квітні 1947 р. в ході акції польські військові підрозділи спалили 13 українських сіл повністю і одне частково²⁹⁸. Кілька тисяч українців, а серед них десятки священників, виїхали на захід перед вступом Червоної армії. Водночас через фільтраційні комісії «евакуювали» в УРСР, головню західні області, тисячі українців, які поверталися з Німеччини. Зрозуміло, що вказану масштабну депортацію польська комуністична влада не змогла би здійснити без підтримки офіційної Москви і Праги, зокрема їхніх силових структур на прикордонні²⁹⁹. У цей же час по інший бік кордону влада СРСР організувала масову депортаційну акцію «Захід», в ході якої 21–23 жовтня 1947 р. виселено «учасників оунівського підпілля» – 77,8 тис. осіб, більшість з яких становили жінки та діти із західних областей УРСР³⁰⁰. До речі, того ж року СРСР і Польща ще раз оновили демаркацію державного кордону – у районі ріки Солокії на північ до ріки Сян у с. Солині Нижньо-Устрицького району, при цьому виселили чимало селян із прикордонної смуги. Дехто не виселявся, оголосивши себе поляками³⁰¹.

Нова польська влада намагалася якнайшвидше асимілювати депортованих на північ – розпорошувала українські сім'ї, щоб вони не створювали компактних національних груп і їхня кількість не перевищувала 10 % жителів сіл; українців також заборонено розселяти у зоні 50 км від сухопутного і 30 км від морського кордонів. Зокрема, 178 лемківських родин (928 осіб) з Фльоринки розселено в 33 селах – чотирьох повітах Зеленогірського та двох повітах Вроцлавського воєводств. Мешканців с. Ясюнка розселено у 14 селах³⁰². Чи не найскладнішою проблемою, з якою зіткнулися переселенці після прибуття на нове місце проживання, стала відсутність належних умов для облаштування господарств. Наприклад, в Ольштинському воєводстві, куди переселено більшість українців, не вистачало вільних незнищених житлових і господарських будівель, які залишили німці (кожне третє господарство вимагало капітального ремонту, а майже кожне десяте не надавалося

кінець 1939 – початок 50-х років (До 50-річчя операції «Вісла») / упоряд. Ю. Сливка. Львів, 1998. С. 19–23; Дрозд Р. Боротьба за тотожність: українці на західних та північних землях Польщі після акції «Вісла». Українці Холмищини і Підляшшя: історична доля, духовна і матеріальна культура впродовж віків / упоряд.: М. Кучерепа, Н. Сташенко. Луцьк, 2008. С. 228–240; Дрозд Р. Депортація та розселення українців – чинник асиміляції. У пошуках правди про акцію «Вісла». Науково-практична конференція (м. Перемишль, 22–23 листопада 1997 р.): зб. доп. і матер. конф. Перемишль, 1998. С. 11–18; Дашкевич Я. Дискусійні питання довкола акції «Вісла». Депортації українців та поляків: кінець 1939 – початок 50-х років (До 50-річчя операції «Вісла») / упоряд. Ю. Сливка. Львів, 1998. С. 24–28; Дашкевич Я. Подзвінне операції «Вісла». Незалежний культурологічний часопис «І». 1997. № 10. С. 55–72.

²⁹⁸Вісті з терену за місяць квітень 1947 р. *Архів Центру досліджень визвольного руху*. Ф. 9. Од. зб. 33. Арк. 202–203.

²⁹⁹Motyka G., Stryjek N., Zajaczkowski M. Międzynarodowe aspekty akcji «Wisła». Warszawa, 2020. S. 17–232.

³⁰⁰Сорока Ю. Насильницьке виселення населення західноукраїнських земель у 1940–1950-х роках. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. Серія Історія. 2007. Вип. 91–93. С. 122–126; Як відбувалася найбільша депортація із Західної України. URL: <http://www.cdvr.org.ua> (дата звернення: 10.02.2021).

³⁰¹Семенюк С. Український путівник по Польщі. Львів, 2007. С. 643; Ніточко І., Вернигора М. 126 днів. Історія останньої депортації. Одеса, 2016. С. 75–76.

³⁰²Лемківщина. Земля–люди–історія–культура / ред. Б. Струмінський. Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1988. С. 256–258.

до вжитку). Надані владою кредити не відповідали масштабам і темпам відбудови. Ситуацію дестабілізували й агенти, яких серед переселенців вербували польські спецслужби для підривної діяльності в українському середовищі. Все це сприяло тому, що відразу розпочався процес самовільного повернення депортованих на свої землі, який частково легалізовано в 1956–1957 рр.

«Підозрілих» українців, насамперед патріотично налаштованих селян, представників інтелігенції, симпатиків УПА, влада ізолювала в таборі Явожно (Краківське воєводство), на території філіалу колишнього гітлерівського концентраційного табору в Освенцімі. Всі вони потрапили до цього табору за принципом так званої колективної відповідальності. Серед його 3 873 в'язнів-українців були і священники Михайло Гушак, Петро Мазяр, Омелян Калинюк, Юліан Криницький, Степан Шеремета, Григорій Федоришак, Іван Булат, Ярослав Гребеняк, Микола Заєць та інші, яким інкриміновано співпрацю з ОУН чи УПА. Один із них, греко-католицький священник Степан Дзюбина, уродженець с. Гладішева Горлицького повіту, згадує: «Ми страшенно голодували, жили практично на воді. А тим часом, як ми згодом дізналися, цілі вагони з харчами для в'язнів розкрадали наглядачі. Після трьох місяців перебування в Явожні люди почали пухнути з голоду. Лише протягом кількох місяців умерло 150 осіб, ще сотні помирали після звільнення. Серед в'язнів знаходилося 22 священники нашої церкви і п'ять православних. Коли випав перший мокрий сніг, нас примушували його змитати, потім запрягали одного священника до візка, щоб вивезти на болото. Іншим разом примусили ховати здохлого kota і співати релігійні пісні для вартових... Зі свого боку я старався рятувати українців, які пухли з голоду. Залучав їх до праці в шпиталі. Сповідав хворих. Якось навіть охрестив дитину, що народилася в жіночому бараці... Найдовше тримали в Явожні священників та інтелігенцію, нас випустили аж наприкінці 1948 року»³⁰³. У цьому таборі замордовано 162 в'язнів³⁰⁴. Додамо, що нова польська комуністична влада репресувала й саму Греко-Католицьку Церкву. У 1947 р. лише на Сяноччині в неї конфісковано 2 602 га землі³⁰⁵.

Депортація 1951 р. Новий переділ прикордонних територій здійснено 1951 р. Згідно з новим польсько-радянським договором від 15 лютого 1951 р., сторони обмінялися прикордонними ділянками (по 480 кв. км). До Польщі переходила частина території Дрогобицької області: Нижньо-Устрицький район (м. Нижні Устрики і 27 сільських рад), три сільські ради (Бистрянська, Липовецька, Міхновецька) Стрілківського району і чотири сільські ради Хирівського району. Передані до Польщі землі були багатими на нафту та газ (129 нафтових свердловин, з них 97 активних), на ній був також нафтопереробний завод «Фанто», електростанція, маслозавод, машинно-тракторні станції. До СРСР відійшла відповідна площа Люблінського воєводства, на якій створено новий район Львівської області – Забузький, до якого ввійшли міста Белз, Кристинопіль (нині Червоноград), Угнів, а також 21 сільська рада. Внаслідок угоди до України відійшли: 64,5 км залізничної колії із чотирма станціями, високовольтна лінія електропередач, десять підприємств будівельної та переробної промисловості, а також великі поклади кам'яного вугілля. Водночас на

³⁰³ Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади. Т. 3. С. 339–340.

³⁰⁴ Акція «Wisła». 1947. Dok. i mat. S. 19.

³⁰⁵ Детальніше див.: Явожно. Спогади в'язнів польського концентраційного табору / до друку підг.: Б. Гук, М. Іваник. Перемишль; Торонто; Львів, 2007. 368 с.

південно-східні землі України, зокрема до малозаселених степових районів Донецької, Одеської, Миколаївської і Херсонської областей від 13 червня до 16 жовтня примусово переселено 32 тис. українців (72 тис. сімей). Більшість із них розподілено по колгоспах – ім. Калініна, Жданова, Куйбишева, Кірова, Сталіна, Будьонного, Чапаєва, Дімітрова, Молотова, Хрушова та ін., частині виділено земельні ділянки – не більше 25 соток на родину. Лише окремі сім'ї були працевлаштовані у вугільній та нафтопереробній галузях Львівської і частково Тернопільської областей³⁰⁶.

Депортації чехів і українців/русинів. Наслідуючи політику Москви та Варшави й дотримуючись концепції гомогенності, уряд повоєнної Чехословаччини теж прагнув долучитися до депортацій німців, угорців та русинів/українців, прагнучи розв'язати не лише етнополітичні, але й територіальні проблеми. Переселення 12 тис. українців/русинів зі сплюндрованих війною неродючих земель Східної Словаччини до Західної Волині відбувалося згідно з договором між СРСР і ЧСР про Закарпатську Україну (1945) та угодою між урядами ЧСР і СРСР про право оптації і взаємного переселення громадян чеської і словацької національності, які проживають в СРСР на території колишньої Волинської губернії, і чехословацьких громадян української, російської і білоруської національностей, які проживають на території Чехословаччини. Планувалося, що до УРСР будуть переселені не лише «місцеві» українці, але й представники української військово-політичної еміграції міжвоєнної доби, біженці з Галичини, які потрапили до країни в 1944–1946 рр. Зрештою, влада добре пам'ятала активну участь галичан, членів ОУН у проголошенні і захисті Карпатської України. Депортаційну акцію зі Словаччини супроводжували агітаційні заходи за участю місцевої влади, політпрацівників Червоної армії, агентів НКВС.

Трагічною виявилася доля 33 тис. волинських чехів, напівдобровільне переселення яких тривало у лютому – травні 1947 р., тобто синхронізувалося і узгоджувалося з операціями «Вісла» та «Захід» по обидва боки радянсько-польського кордону. Після встановлення 1948 р. в Празі відкрито прорадянського режиму волинських чехів, учасників Руху опору піддано так званим «чисткам». Негаразди супроводжували й словацьких українців: на Волині їх заселяли у напівзруйновані хати виселених поляків, давали не найкращі землі, а згодом заганяли у щойно створені й бідні колгоспи; місцеві компартійні та радянські органи УРСР намагалися використати знедолених переселенців як противагу місцевим націоналістам-повстанцям, утім – безуспішно. Репресивні дії радянських силовиків спричинили бажання більшості переселенців до повернення на Лемківщину, Східну Словаччину³⁰⁷.

Під прес сталінських репресій і виселенських акцій потрапили поляки, а також інші національні меншини прикордоння – румуни, угорці, словаки, національні військові формування, які воювали спільно з Рейхом проти сталінських силових

³⁰⁶Козловський І. Встановлення українсько-польського кордону. 1941–1945. Львів, 1998. С. 186–188; Пронь Т. М. Повоєнне розмежування кордонів між СРСР/УРСР і Польщею (1944–1951 рр.). С. 307–330; Ніточко І., Вернигора М. 126 днів. Історія останньої депортації. Одеса, 2016. С. 5–62; Кляшторна Н. Акція-51. Останні свідки. Вінниця, 2006. С. 190–195.

³⁰⁷Шульга С. Оптація українців, чехів та словаків у другій половині 40-х – на початку 50-х років ХХ ст. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки*. Луцьк, 2012. Вип. 11. С. 169–174; Шульга С. Чехи в Західній Волині: від оселення до рееміграції. Луцьк, 2018. 472 с.

структур, загалом радянської імперії – СРСР. До речі, Головна команда УПА ще 1943 р. переглянула своє ставлення до іноземних збройних формувань, що діяли в регіоні в союзі чи складі німецької армії. Зокрема, зав'язано конструктивний діалог з командуванням угорських частин³⁰⁸. Тому чимало українців щиро співчували повоєнному горю своїх сусідів-неукраїнців.

Зауважимо і те, що в повоєнному Криму, звідки депортовано кримських татар і представників інших народів – німців, італійців, греків, відчувалася катастрофічна нестача трудових ресурсів, яку влада прагнула компенсувати переселенцями із заходу і сходу України, насамперед з Дрогобицької (1950 р. – 300 сімей), Закарпатської (400 сімей) і Чернівецької (300 сімей) областей. Вербували насамперед родини з двома працездатними, яким обіцяли безкоштовний проїзд, кредити на будову чи ремонт житла, а також збіжжя (1,5 центнера на голову сім'ї, 0,5 центнера на члена сім'ї). Однак, як свідчать документи, ця владна акція не набула популярності, насамперед на Закарпатті³⁰⁹.

Санацию пограниччя влада СРСР продовжила у квітні 1951 р., коли в ході операції «Тройка» (або «Північ») із західних областей УРСР депортовано на схід, до Сибіру «куркулів», єговістів і недавніх вояків польської армії В. Андерса, загалом майже 9,6 тис. осіб. Андерсівців (324 особи) запідозрено у шпигунстві³¹⁰.

Уроки та наслідки депортацій. Як бачимо, брутально проведені тоталітарними режимами депортації 1944–1951 рр. створили не лише етнокультурні проблеми для західних українців, але й політичні, духовні, господарські наслідки для польського соціуму, яке втратило багате поліетнічне середовище, фахівців-господарників, сотні об'єктів сакрального мистецтва. У південно-східній Польщі змінено назви 120 українських місцевостей, сплюндровано десятки українських цвинтарів. Десятки тисяч сімей асимільовано. Не без впливу іноземних емісарів чимало лемків-українців залучено до організацій русинського спрямування, які заперечують належність русинів Польщі, Словаччини, Закарпатської області України до українського народу.

Аналіз офіційних документів, спогадів і поточної періодики України та Польщі дають підставу вважати депортації українців з прикордоння конфліктом історичної пам'яті сусідніх народів: українці хочуть пам'ятати історію, яку поляки воліють забути. З особливою гіркотою переселенці з Лемківщини, Надсяння і Холмщини згадують про втрату рідної землі, повоєнну радянську дійсність, коли на півдні, сході й навіть заході України їх нерідко з негативним підтекстом сприймали як «поляків», «мазурів», «забужан», «холмщаків», «лемків», або ж «куркулів» (з огляду на привезений якісний реманент і велику рогату худобу)³¹¹.

³⁰⁸ Яким С. С. Західні землі України в Другій світовій війні: військово-історичний аспект (1939–1944 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 20.02.22 / Нац. ун-т «Львівська політехніка», Ін-т гуманіт. та соц. наук. Львів, 2002. С. 11.

³⁰⁹ Крим в умовах суспільно-політичних трансформацій (1940–2015). Збірник документів та матеріалів / упоряд.: О. Г. Бажан та ін. Київ, 2016. С. 96–109.

³¹⁰ Когут А. «Тройка» чи «Север» – депортаційна операція початку квітня 1951 року. *Історична правда*. 2021. 8 квітня; Операція «Тройка»: 70 років тому примусово виселили із Західної України «куркулів», Свідків Єгови, андерсівців. *Радіо Свобода*. 2021. 6 травня.

³¹¹ Детальніше див.: Дрозд Р. Боротьба за тожність: українці на західних та північних землях Польщі після акції «Вісла». *Українці Холмщини і Підляшшя: історична доля, духовна і матеріальна культура впродовж віків* / упоряд.: М. Кучерепа, Н. Сташенко. Луцьк, 2008.

Отже, аналіз передумов, перебігу і наслідків депортаційних акцій тоталітарних влад проти цивільного населення прикордоння – українців, поляків та інших – необхідно здійснювати, враховуючи не лише методику та інструментарій історичної науки, але й права, залучати не лише тогочасне і нинішнє національне законодавство (СРСР/Росія, ПНР, Чехословаччина та ін.), але й міжнародно-правові акти: IV Гаазьку конвенцію про закони і звичаї на суходолі (18 жовтня 1907 р.), Конвенцію ООН про запобігання злочину геноциду та покарання за нього (9 грудня 1948 р.), Римський статут міжнародного кримінального суду (17 липня 1998 р.), Резолюцію Ради безпеки ООН № 780 щодо етнічних чисток (6 жовтня 1992 р.). Враховуючи етнополітичні та правові аспекти масових депортацій населення з українських етнічних теренів Надсяння, Лемківщини, Холмщини і Підляшшя, можемо ствердити, що їх потрібно кваліфікувати злочином комуністичних влад СРСР і Польщі проти людяності, оскільки ці депортації мали загалом примусовий характер, стосувалися групи населення за національною ознакою, проводилися за відсутності правових підстав і спричинили умисне психологічне і фізичне страждання родинам (включно з малолітніми дітьми і людьми похилого віку).

Що ж до операції «Вісла» 1947 р. – завершальної масової депортаційної акції тоталітарних режимів, – то її необхідно класифікувати не лише злочином проти людяності/воєнним злочином, але й етнічною чисткою, етноцидом, бо вона мала за мету примусове вигнання населення окремої етнічної групи з визначеного району для перетворення його на етнічно однорідний³¹². При цьому була використана мілітарна сила (армія, прикордонники, сили безпеки, міліція), погрози силових структур, антиукраїнська владна пропаганда, блокада радянсько-польського та польсько-чехословацького кордонів, що стали складовою цілеспрямованої політики польської тоталітарної влади для усунення примусовими методами цивільного непольського/українського населення з Надсяння, Лемківщини і Холмщини, тобто з певного географічного регіону, а згодом його денационалізації. Вказана оцінка корелюється з пунктами резолюції Ради безпеки ООН № 780 від 6 жовтня 1992 р.

С. 228–240; Зимомря М. До питання про засади акції «Вісла»: виміри, оцінки. *У пошуках правди про акцію «Вісла»*. Науково-практична конференція. (м. Перемишль, 22–23 листопада 1997 р.) / упоряд. М. Литвин. Перемишль, 1998. С. 31–35; Ісаєвич Я. Основні проблеми українсько-польських відносин у ХХ ст. *У пошуках правди*. Зб. матеріалів міжнародної наукової конференції «Українсько-польський конфлікт на Волині в роки Другої світової війни: генезис, характер, перебіг і наслідки». (м. Луцьк, 20–23 травня 2003 р.). Луцьк, 2003. С. 5–21; Ісаєвич Я. Холмсько-волинська трагедія, її передумови, перебіг, наслідки. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність* / гол. ред. кол. Я. Ісаєвич. Львів, 2003. Вип. 10: Волинь і Холмщина 1938–1947 рр.: польсько-українське протистояння та його відлуння. Дослідження, документи, спогади. С. 3–58; Кабачій Р. Деякі морально-етичні аспекти акції переселення польських українців на Херсонщину в 1945 р. *Південний архів. Історичні науки*. Херсон: Айлант, 2001. Вип. 5. С. 170–176; Кабачій Р. Чим завинили українці Закароння? *Наше слово*. 2007. 29 квітня; Литвин М. Депортації 1944–1945 рр. у суспільній свідомості українців. *Україна–Польща історична спадщина і суспільна свідомість*. Львів, 2007. Вип. 2: Депортації 1944–1951. С. 12–19; Савчук О. Чужі серед своїх, доля депортованих українців Холмщини. *Депортації українців та поляків: кінець 1939 – початок 50-х років (До 50-річчя операції «Вісла»)*. Львів, 1998. С. 82–83.

³¹² Див.: Рябенко С. Операція «Вісла»: геноцид, воєнний злочин чи етнічна чистка? *Zbruc̣*. 2017. 28 квітня. URL: <https://zbruc.eu/node/65310>

щодо етнічних чисток у колишній Югославії. Проблема депортацій західних українців потребує актуалізації у Верховній Раді та Кабінеті міністрів України.

Депортації цивільного населення з українсько-польського пограниччя у середині ХХ ст. є одним із найважчих злочинів тоталітарних комуністичних режимів СРСР, Польщі та Чехословаччини. Про це нині нагадують пам'ятні знаки, які встановили в останні два десятиліття суспільно-культурні товариства «Лемківщина», «Надсяння» і «Холмщина» в Тернополі, Чорткові, Самборі, Рівному, Володимирі-Волинському, Луцьку, Львові та підльвівському селі Соکیلники, інших населених пунктах регіону, а також у селі Мариновому на Одещині.

Про злочин польської тоталітарної влади проти сотень тисяч етнічних українців нагадують десятки пам'ятних хрестів і таблиць біля церков, у будівлях храмів, на вцілілих або відновлених українських цвинтарях Лемківщини, Надсяння і Холмщини; частину з них інколи доводиться поновлювати через напади місцевих екстремістів, представників так званих «кресов'яцьких» середовищ. Трагедії депортованих також обговорюють на щорічних Лемківських ваграх у Польщі (Ждиня) та Україні (Монастирська Тернопільської обл., Зимна Вода під Львовом, селах Закарпаття; до 2014 р. в окремі роки у селах Луганщини, які нині окуповані російськими військами і сепаратистами так званої «Луганської народної республіки»). Вартує схвалення і підтримки ідея молодіжних громадських середовищ Львова, студентів і викладачів Українського Католицького Університету щодо впорядкування українських цвинтарів у селах Польщі, з яких депортовано місцевих українців. Зокрема, 2019 р. за їхньою участю та завдяки підтримці місцевої влади видано путівник про Любачівський повіт у Польщі, який описує українську спадщину Надсяння, збережені дерев'яні й муровані церкви, аналізує особливості культури та народного мистецтва цього прикордонного терену; особливу увагу в ньому приділено доробку Бруснівської школи каменярства. Путівник завершує інформація про відомих громадсько-політичних та культурно-освітніх діячів новітньої доби (четар легіону УСС Антін Артимович, діяч ОУН Іван Равлик, єпископ ГКЦ Костянтин Чехович, священник ГКЦ Северин Метеля, архітектор Радослав Жук, художник Володимир Юрчишин, скульптор Григорій Кузневич)³¹³. Вартувало би упорядкувати аналогічний путівник й українськими місцями Лемківщини, Холмщини, загалом Надсяння. Актуальними є також путівники місцями польської пам'яті (цвинтарі, пам'ятники, фортеці й палаци, архівно-бібліотечні й музейні, щорічні музично-культурні фестивалі тощо) на території сучасної України.

Унікальні виставки про культурно-освітнє життя та побут депортованих регулярно організують Музей етнографії та народного побуту Інституту народознавства НАН України, Львівський історичний музей, Винниківський історико-красназавчий музей (під Львовом), при якому планують відкрити окремий музейний комплекс культури та побуту депортованих західних українців (вже погоджено його кошторис та будівельну документацію; на жаль, затягнувся пошук бюджетних і позабюджетних коштів).

З нагоди 75-х роковин початку депортацій українців із Польщі в радянську Україну 8 вересня 2019 р. у Львові біля пам'ятника Шевченкові відбулося масове

³¹³ Стежками предків: Любачівський повіт. Путівник / Громадська організація «Вирій». Львів, 2019. 200 с.

віче за участю родин депортованих, громадсько-політичних діячів, яке вшанувало жертв цієї трагедії. Молоді люди тримали листівки з назвами сіл, звідки було брутально виселено українців: Сагринь, Павлокома, Безкоровичі, Горасць, Березка, Берест, Ліски та ін. Багатолітній голова Об'єднання товариств депортованих українців «Закерзоння» (ств. 1999 р.) Володимир Серeda виступив за те, щоб виселення автохтонних українців із Польщі отримало об'єктивну політичну і правову оцінку як депортація за етнічною ознакою, а самі вони були визнані депортованими³¹⁴. Вказані проблеми також обговорено 26–27 вересня 2019 р. у Львові на міжнародній науковій конференції «Депортації в системі злочинів тоталітарного комуністичного режиму (до 75-х роковин депортації кримських татар та початку депортації українського населення з українських земель у складі Польщі)», організаторами яких виступили Український інститут національної пам'яті, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Винниківський історико-краєзнавчий музей, суспільно-культурні товариства депортованих. Його учасники – історики, правники, музейники, представники влади та політики – намагалися дати правову оцінку депортаціям як злочину тоталітарних режимів, розглянули повсякдення, стратегію виживання, травматичний досвід родин депортованих. Наболілі проблеми депортованих ще раз було актуалізовано 10 листопада 2019 р. у Львові на Академії з нагоди 30-річчя створення суспільно-культурного товариства «Надсяння», на якому були й гості з товариств «Лемківщина» і «Холмщина». За їхньою ініціативою і фінансово-господарською участю в місті має постати пам'ятник на пошану жертв повоєнних депортацій.

³¹⁴ 75-а річниця депортації українців з Польщі: віче у Львові вшановує пам'ять жертв. *Радіо Свобода*. 2019. 8 вересня.